

Հ. ՊԱՏՄՈՎ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՇԱՐՔ

Ա. ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

Բ. ՑՊԱԶ-ՌՈՒԹԻՒՆ

2012

Գ47.925
Կ-50

Գ. Ա. Հ Ի Ր Ե

ՏՊԱԳՐ, ՏԱԿՈՐ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1938

Դաշտ քաղաք

Ա. Անդրեաս

9(47-925)

Q-50

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՃԱՐՔ

Ա. ԳԻՐՔ

ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

Բ. ՑՊԱ. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

Գ. Ա. Հ. Պ. Ե.

ՏԵՂԱԳՐ. ՏԻԿՈՐ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

1938

6481

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Դասագիրքիս այս շարքը կը հրատարակուի զգացուած պէսքի մը գոհացում տալու նպատակաւ :

Արդարեւ, գաղութահայ ամէն անկիւնէ ազգային պատմութեան յարմար դասագրքի մը պահանջը կը բարձրանայ երկար ատենի ի վեր :

Զեմ յաւակենիր քէ դասագիրքերուս այս շարքը, զերծ ամէն թերութենէ, պիտի ըլլայ կատարեալ զործ մը, բայց կրնամ ըսել քէ ան օժուած է կարգ մը առաւելութիւններով :

Նախ, չեմ հետեւած նին մեղոտին, մեր ազգին պատմութեան սկիզբը տանելով մինչեւ ջրհեղեղը : Ես գիտակցաբար մեկ կողմ բողած եմ «Աւանդական» ըսուած մասը, որ լս իս, պէսք է աւանդուի դպրոցներու խնճարհազոյն կարգերու մէջ, ու շատ ետք պէսք է ձգուի անոր ուսումնասիրութիւնը մեր ցեղային կարգ մը յատկանիւերը երեւան բերելու համար :

Ես հետեւած եմ, ուրեմն, իրական պատմութեան :

Երկրորդ, զգուշացած եմ խնողումներէ, աւելորդաբնութենի եւ նառէ, աւելի դիւրմբոնելի դարձնելու համար նիւրը :

Երրորդ, ջանացած եմ նիւրը վեր առնել տրշան առ տրշան, տալով զլխառոր եւ յատկանեական դիմերն դեպքերը, այս վերջնոց մէջ դնելով պատճառի եւ արդիւնի կապակցութիւնը :

Չորրորդ, ջանացած եմ որ լեզուն ըլլայ պարզ, դիւրասան եւ հասկնալի :

=====
ՏՄԱՐԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
ԻՊՐԱՑԻՄ ՓԱՇԱ
ՀԱՐԵԹ ՖԱԿԻ ԵՒԻ 6
1938 ===== ԳԱՅԻՐԵ

9 4 847-56

Դասագիրքերուս այս շարքը աշակերտին համար է եւ ոչ թէ ուսուցչին։ Ուսուցիչը պէտք է զիտնայ աւելին հոս մէջ բերուածէն, որպէսզի դասը կարենայ ընծայել հետաքրքրական եւ բազմակողմանի։ Հոս կարելի չէր մէջ բերել ամեն ինչ, ոչինչ ձգելով ուսուցչին։

Այս առաջին գիրքը կը սկսի Նախահայաստանէն ու կը հասնի մինչեւ Արշակունիներու, այլ խօսքով Հին Դարերու վերջը։ Դասերու բաժանումը ըրած եմ տաքարական մէկ պահի հաշուով։

Դասագրքին երկրորդը պիտի պարունակէ Մարգարաններու տրշանէն մինչեւ Մուրինեաններու անկումը Տեւող տրշանը, այսինքն Միջին Դարեր։

Իսկ երրորդ հատորը՝ նոր Դարերը եւ Ժամանակակից տրշանը, մինչեւ մեր օրերը, մօսաւոր բաժանումով, ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ եւ նոր լոյսերու տակ

Ըստ որում գաղութահայ դպրոցներու ծրագիրները յանախ բնաւ նմանութեան եղբեր չունին իրարու հետ, կարելի չէ որուապիս բաել թէ որ դասագիրքը, ո՞ր կարգին յարմար է։ Ներկայս սակայն կրնայ պատշաճի նախակրարանի Միջին Ա. դասարաններուն։

Ըսի թէ անկարելի է որ այս աշխատութիւնը զուրկ չըլլայ առաւել կամ նուազ բերութիւններէ։ Ուստի, երախտապարտ պիտի մնամ պաշտօնակիցներուս, եթէ հանին իրենց դիտողութիւնները հաղորդել ինձի։

1 Յունիս 1935
Գահիք

Լ. Ա. Ա. Մ. Մ. Ա.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍ Ա.

ԴԱՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ԱՌԱՋ

ՆԱԻՐ-ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ. — Հայաստան միշտ հայերէ բնակուած չէ եղեր։ Մեզմէ առաջ հոն բնակած են Նաիր-Ուրարտացիները, իսկ ասոնցմէ ալ առաջ՝ ուրիշ ժողովուրդներ։ Նաիր-Ուրարտացիք կարիճ մարդիկ էին։ Անոնք ինքզինքնին կը կոչէին Խալախ՝ իրենց մեծ աստծոյն՝ Խալախսի անունով։

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ. — Սակայն երբ կ'ըսենք Նաիր-Ուրարտացւոց երկիր, պէտք չէ կարծել թէ ան մէկ երկիր էր Բեւեռագիր արձանագրութիւններէ ստուգուած է թէ Նաիր-Ուրարտուն բաժնուած էր իրարու դաշնակից եօթը պետութիւններու, որոնք են։

1. ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ Ս. Ուրարտեան նահանգ.
2. ԲԻԱՆԱ. Վանի շրջանակ.

3. ՄԻՆՆԻ = Վանայ և Ուրմիոյ լիճերուն միջև.
4. ՄՈՒՍՈՒՄԻՐ = Մուշի շրջանակը.
5. ՄԻԼՏԻՄ = Բարձր Հայք.
6. ՆԱԽԻՐԻ = Վանայ լիճին հարաւը.
7. ՄԵԼԻՑ = Մելիտինէ, Մալաթիա:

Այս երկիրներուն տէրերը նախապէս իրարու հետ շատ բարեկամ չէին, բայց կամաց կամաց զօրացաւ Ուրարտուն և միւս թագաւորութիւնները իրեն դաշնակից դարձնելով, միասին երկար ատեն պատերազմեցան ասորական հզօր կայրութեան դէմ:

ԺՈՂՈՎՈՒԹԻՒՆ. — Եկ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ. — Նախր - Ուրարտացիք, ուրեմն, մէկ ժողովուրդ էին: Ունէին միատեսակ լեզու, միատեսակ կրօնք և սովորութիւններ: Կային, սակայն, երեք դասակարգեր, որոնք են. — Էռումեր, ազնուականներ և բուն ծողովուրդը:

Քուրմերը դիտուն և ճարպիկ մարդիկ էին. կրօնաւոր էին, նաև դատաւոր, բժիշկ, աստղաբաշխ, և այլն:

Ազնուականները հողատէրերն էին և իշխանութիւնն ալ իրենց կը պատկանէր:

Իսկ ժողովուրդը, որ մեծամասնութիւնը կը կազմէր, թշուառ գիւղացիներէ կը բաղկանար, որոնք օրն ի բուն պիտի աշխատէին հողատէրին համար:

Նախր - Ուրարտուի մէջ կային քաղաքներ ու բնակիչները արհեստներով և առեւտուրով ալ կը զբաղէին: Արձանագործութիւն, զինագործութիւն, բերդեր և ջրանցքներ շինելու արուեստը առաջ գացած էր իրենց մէջ:

ԿՐԹՈՒԹ. — Ուրարտական կրօնքը վախի վրայ հաստատուած չէր, այլ լոյսի դաղափարին վրայ: Իրենց գլխաւոր աստուածներն էին. —

ԽԱԼՏԻՄ, որ է լոյսի աստուածը,
ՏԷՒԾԱԾՈՎՈՎ, երկնքի աստուածը,
ԱՐՏԻՆԻՄ, արեգակ աստուածը:
Կային տակաւին բաղմաժիւ ուրիշ աստուածութիւններ, որոնք ունէին իրենց մեհեանները, շքեղ կերպով կառուցուած շէնքեր՝ որոնց աւերակները դեռ չեն պեղուած:

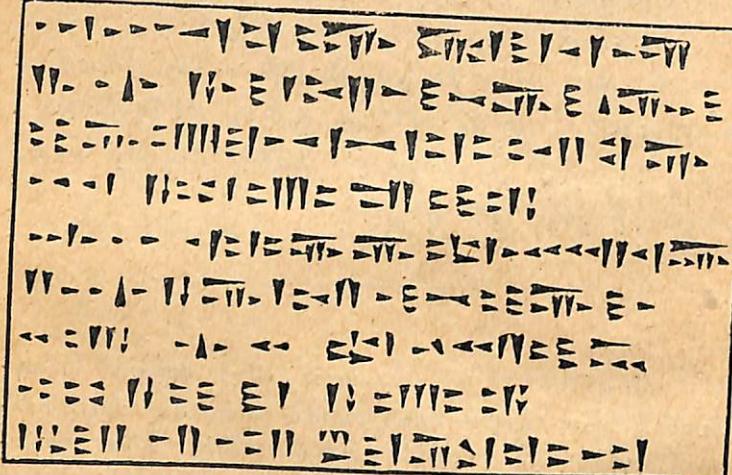
ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Հայաստան միշտ հայերէ բնակուած է եղեր: Հայերէ անմիջապէս առաջ ո՞ր ժողովուրդը կ'ապրէր հնէ: Քանի բաժանումներ ուներ Նախր-Ուրարտուն, որոնի եկան և ո՞ւր կը գտնուին: Խալտի ժողովուրդին միշտ բանի դասակարգեր կային և ի՞նչ զիսկէ անոնց մասին: Ի՞նչ զիսկէ Ուրարտացւոց կրօնի մասին, ո՞ր գլխաւոր աստուածները զիսկէ:

ԴԱՍ Բ.

ՆԱԽՐ-ՌԻԽԱՐՏԱՅԻՈՅ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՈՐԵՍՏՈՒՆԻ ԵՒ ՆԱԽՐ-ՌԻԽԱՐՏԱՅԻՈՒ ԿՈՒԻՆ
ՆԵՐԸ. — Քրիստոսէ 1410 տարի առաջ, Ասորես-
տանի թագաւորն էր Ասուր-ու-Բալիդ որ նաև
Եր-Ռւրաբառուի վրայ արշաւած է և իր արձա-

Թեւեռազիր արձանագրութեան նմայց մը

Նագրութիւններուն մէջ յիշած է այս Երկրին ա-
նունը:

Սաղմանասար Ա. նորէն արշաւելով նախրիի

վրայ տիրեր է անոր մէկ մասին: Իսկ թագ-
դաթ - Փաղ - Ասար հզօր թագաւորը երեք անդամ
արշաւեր և մեծամեծ վնասներ տուեր է: Հակա-
ռակ ասոր սակայն, ան չկրցաւ ակարացնել
նախր - Ռւրաբառուն: Ընդհակառակը, իր երկիրը
տկարացաւ և նախր - Ռւրաբառուն երկու հարիւր
տարիի չափ խաղաղ ապրեցաւ:

ՏՅԱՀԻՆ Ասորեստանի թագաւոր կ'ըլլայ
Ասուր - Նազիր - Աքալ, որ չորս անդամ կ'արշաւէ
նախրիի վրայ և մեծամեծ անդթոթիւններ կը
գործէ: Ինք արձանագրած է իր ըլլածները, ո-
րոնց եթէ հաւասանք ալ մարդ մնացած պիտի
չըլլար նախրիի մէջ:

ԱՐԱՄԵ. — Բայց ահա մէջտեղ կ'ելլէ Ու-
րաբառուի թագաւորը քաջն Արամէ, որ կը հիմնէ
թագաւորական նոր հարստութիւն մը՝ Արամեան
Հարստութիւն անոնով: Ասորեստանի Սաղմա-
մանասար Բ. թագաւորը երեք անդամ իր դէմ
պատերազմի կուղայ, բայց Արամէ միշտ քաջա-
բար կը գիմաղրէ: Ասորեստանի այս թագաւորն
ալ մեծ գովասանքներով կը խօսի իր տարած
յաղթանակներու մասին, բայց ասիկա Ասորես-
տանի թագաւորներուն սովորութիւնն էր:

Արամէի հիմնած թագաւորութիւնը տեւեց
Երկու հարիւր ութսուն տարի, մինչեւ Ք. Ա. 580
թուականը:

Այս նոր շրջանը կրնանք բաժնել երկու մասի. առաջինը՝ մեծութեան, հզօրութեան և յաջողութիւններու շրջան, երկրորդը՝ (724էն յետոյ) տկարացման և անկման շրջան, որ վերջացաւ Արմէններու արշաւանքովը:

Առաջին շրջանին մէջ Աւրարտուի թագաւորները իրենց միացուցին Նախրին, զաշնակից ըրին միւս թագաւորութիւնները ու կարողացան մեծ պատերազմներ մղել Ասորեստանցւոց դէմ, և երբեմն նոյնիսկ անոնց երկիրները արշաւել:

Ասորական հզօր կայսրութեան ամենամեծ թշնամիները Նախր-Աւրարտացիները եղած են.

Արամէի յաջորդներուն մէջ նշանաւորներն են. Մենուսա, Արդիստիս Ա., Սարդորիս Բ. և Ոռուսա Բ.:

ՀԱՅՑՈՒԹՅՆԵՐ.— Առաջին անգամ ո՞վ յիշեր է Նախր-Աւրարտի անունը եւ ինչո՞ւ: Սաստիանի ուրիշ ո՞ր բազաւորներ Նախր-Աւրարտ արշաւած են եւ ի՞նչ բած են:

Ո՞վ էր Արամէ եւ ի՞նչ բռու, որո՞ւ դէմ պատերազմնեաւ ան: Արամեան Հարաստորինը բանի՞ օքանի կրթնել, որո՞նք են: Առաջին օքանի բազաւորները ի՞նչ բրին: Արամէի յաջորդներուն մէջ ո՞ր նշանաւոր բազաւորները կան:

ՄԱՍՆ Բ.

ԴԱՍ Գ.

ՀԱՅՑՈՒ ԾԱԳՈՒՄ ԸՆԿԵՐՈՒՄ

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն Հայերը եկած են Միջագետքի կողմերէն: Սակայն գիտնականները այս կարծիքէն են թէ Հայերը եկած են Եւրոպայէն և ցեղակից են Եւրոպացիներուն: Անոնք շատ դանդաղ կերպով անցեր են Մարմարա և Եգէական ծովերու վրայէն դէպի Փոքր Ասիոյ կողմը, երկար ժամանակ ապրեր են Փուլուրդներէն, Քրիստոսէ 8—10 դար առաջ անցեր են Ալիս գետի արեւելեան կողմը և բնակեր Կապադովիիա: Սակայն հոն ալ շրջակայժողովուրդները հանգիստ չեն տուած անոնց և Հայերը կամ Արմէնները, զացեր բնակեր են Գայլ գետի վարի մասերը, ուր հիմնած են առաջին հայկական պետութիւնը: Այդ երկիրը յետոյ կոչուեցաւ Փոքր Հայք: Բայց մեր նախնիքը հոս ալ երկար չմնացին, անցան Եփրատի հովիտը, ապա տարածուեցան երասխի տաղանին

մէջ։ Այս երկիրն ալ կոչուեցաւ Մեծ Հայք։ Ա-
սիկա պատահեցաւ Քրիստոսէ մօտ և դար առաջ։
Բաել է թէ Հայերը Հայաստանի մէջ բնիկ
ժողովուրդ չեն, այլ եկուոր։

Այս ատեններ Արամէի հիմնած թագաւորու-
թիւնը շատ ակարացած էր և նախը - Աւրարտուն
պղտիկցած։ Այսու հանդերձ, անոնք կոխներ
ունեցան Հայերու հետ, յաղթուեցան, շատերը
փախան դէպի հիւսիս, իսկ ով որ մնաց խառ-
նուեցաւ նորեկ ժողովուրդին հետ։ Հայերը ու-
րիշ ժողովուրդներու մնացորդներն ալ ձուլեցին
իրենց մէջ և այս կերպով կաղմուեցաւ հայ
ժողովուրդը, որ Երդ զարու Բ. կէսին Քրիստոսէ
առաջ, արդէն իր պետութիւնը ուներ։

Մենք զմեզ կ'անուանենք Հայ, իսկ օտար-
ները մեզ կը կոչեն Արմէն։

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Գիտնականներու կարծիքով Հա-
յերը ուրկէ եկած են եւ ո՞ր տեղերը բնակած են։ Ո՞ւր կը
գտնուի Փաքր Հայքը եւ ինչո՞ւ այդպէս կը կոչուի։ Հայե-
րը ե՞ր հասան Մեծ Հայք։

Երբ Հայերը նախը - Աւրարտու եկան ի՞նչ վիճակի
մէջ էր Աւրարտացոց քաջարութիւնը։ Ի՞նչ բրին Աւ-
արտուի քաջարութիւնը։

ԴԱՍ Դ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅՈՑ ԶԲԱՂՈՒՄԸ

Հայաստան գեղեցիկ երկիր մըն է, ունի
շատ մը բարձր լեռներ, բազմաթիւ գետեր և
սիրուն լիճեր։

Լեռներէն ամենէն բարձրն է Մասիս կամ
Արարատը։ Անկէ քիչ մը հեռու է Արագածը, որ
ծածկուած է կանաչութիւններով։ Դէպի արեւ-
մուտք կը գանուին Բիւրակնեան լեռները, ո-
րոնք նշանաւոր են իրենց առատ ջուրերով։
Սիփան լեռը նոյնպէս բարձր լեռ մըն է Վանայ
լիճին հիւսիսը։ Տակաւին ուրիշ բազմաթիւ
լեռներ ալ կան։ Այս լեռներէն շատերը ծած-
կուած են անտառներով որոնց մէջ լեցուն վայ-
րի կենդանիներ կան։

Հայաստանի մէջ կան նաև շատ մը բերրի
դաշտեր, օրինակ՝ Արարատեան դաշտը, Մուշի և
Բասենի դաշտը, և այլն։

Իսկ լիճերէն նշանաւորներն են Վանայ լիճը
կամ ծովը, Սեւանայ կամ Գեղամայ լիճը և
Աւրմիոյ կամ Կապուտան լիճը։

Հայաստանի կարեւոր գետերն են. Արաքս,
Եփրատ, Տիգրիս, Ալիս և Իրիս։

Հայերը շատ սիրեցին իրենց այս նոր հայ-

րենիքը և ա՛լ անկէ չուղեցին հեռանալ:

Անոնք բաժնուեցան զաշտերու մէջ, շինեցին բաղմաթիւ գիւղեր, զբաղեցան երկրագործութեամբ և անասուններ պահելով: Լեռներու վրայ բնակողները քաջ որսորդներ եղան: Մէկ մասն ալ քաղաքներու մէջ բնակեցաւ, արհեստներով և վաճառականութեամբ զբաղեցաւ:

Հայերը վաճառականութիւն կ'ընէին իրենց դրացի ժողովուրդներու և հեռաւոր երկիրներու հետ: Յամաքի վրայ կը ճամբորդէին կարաւաններով, իսկ եփատ և Տիգրիս գետերու վրայով կը ճամբորդէին ճիւղերէ շինուած լաստերով որոնք դուրսէն մորթով կը շրջապատէին:

Հայոց մէջ ընտանեկան կապը զօրաւոր էր և ընտանեկան պատիւը՝ բարձր:

Հին Հայերը կը յարգէին իրենց մեծերը և մեռած նախնիքը:

Հին Հայաստանի ղլիսաւոր քաղաքներն էին. Արմակիր, Արտաշատ, Դուին, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Սնի, Վան և այլն:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչպիսի երկիր մըն է Հայաստանը: Որո՞նք են անոր նշանաւոր լեռները: Ո՞ր դաստերն իիները կան Հայաստանի մէջ: Ո՞ր գետերը: Ո՞ւր բնակեցան Հայերը և ինչո՞վ զբաղեցան: Ինչպէս կը նաւարկէին: Որո՞նք էին Հայաստանի երի նշանաւոր հաղաքները:

ԴԱՍ Ե.

ՀԻԿ ՀԱՅՈՒՅՑ ԿՐՈԿՎԲ

Եատ հին ժամանակներ բոլոր ժողովուրդներն ալ ճշմարիտ Աստուածը չէին ճանչնար: Միայն Հրեանները կը ճանչնային ու կը պաշտէին ճշմարիտ Աստուածը:

Հին Հայերն ալ չէին դիտեր ճշմարիտ Աստուածը: Անոնք կը պաշտէին արեւը, Լուսինը, աստղերը, կրակը, ջուրը ևն.:

Կը պաշտէին արեւը, որով հետեւ անիկա լոյս ու ջերմութիւն կուտար և բոյսերը կ'աճեցընէր, կը պաշտէին լուսինը, որով հետեւ անիկա դիշերները լոյս կուտար: Աստղերը երկինքը կը զարդարէին: Կրակը և ջուրն ալ շատ օգտակար էին: Կրակ քոյրն է աղբիւր եղբօրը, կ'ըռէին:

Ասոնցմէ դատ հին Հայերը կ'ըսէին թէ կայ աստուած մը՝ Արամազդ անունով, որ ամենէն մեծն է: Կ'ըսէին նաև թէ կայ Անահիտ անունով աստուածուհի մը, որ Արամազդի աղջկին է, և ամէն լաւ բաներ ան կ'ընէ աշխարհիս վրայ: Աստուածուհի մըն ալ կայ, կ'ըսէին, Աստղիկ

անունով, որ Լեռնելու վրայ կը բնակի և ան է որ գեղեցկութիւն կուտայ:

Հայերը այնքան շատ կը սիրէին Անահիան ու Աստղիկը որ մինչև հիմա ալ անոնց անունը կը դնենք մեր աղջիկներուն վրայ:

Հայերը շատ կը յարդէին նաև իրենց քաջ նախահայրերն ու դիւցազնները և անոնց մեռնելէն յետոյ, զանոնք կը պաշտէին:

ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԵՐ.— Ճին ժողովուրդները ի՞նչ կրօնէ ունեին: Ճին ատենաներ Հայերը ո՞նչ կը պատէին: Ի՞նչո՞ւ կը պատէին արեւը, լուսինը, աստղերը, ջուրը և կրակը: Ուրիշ ի՞նչ աստուածներ ունեին Հայերը:

Նաւարկութեան լատի

ԴԱՍ Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԱՐԱՑ, ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Ոյս նոր Հայունիքին մէջ Հայերը երկար ժամանակ ապրեցան իրենց թագաւորներու և իշխաններու ձեռքին տակ: Բայց այդ հին թագաւորներու և իշխաններու կեանքին ու գործերուն մասին որոշ բան մը չենք գիտեր գեռ:

Յետոյ, Հայաստան ինկաւ Մարերու իշխանութեան տակ: Մարաստանը Հայաստանի արեւելեան կողմը կը գտնուէր և զօրաւոր թագաւորութիւն մըն էր:

Վերջը Պարսիկները ափրեցին թէ՛ Մարաստանի և թէ Հայաստանի: Պարսիկները աւելի մեծ և զօրաւոր ազգ մըն էին: Անոնց երկիրը Մարաստանի հարաւը կը գտնուէր: Հայերը շատ բաներ սորվեցան Պարսիկներէն:

Պարսիկներէն վերջն ալ Հայաստան ինկաւ Եւլեւկեաններու իշխանութեան տակ:

Երբ Աղեքապնդը Մակեդոնացին տիրեց ամբողջ հին աշխարհին՝ Հայուստանն ալ ինկաւ ա-

4847-56

անունով, որ լեռներու վրայ կը բնակի և ան է
որ գեղեցկութիւն կուտայ:

Հայերը այնքան շատ կը սիրէին Անահիտն
ու Աստղիկը որ մինչև հիմա ալ անոնց անունը
կը դնենք մեր աղջիկներուն վրայ:

Հայերը շատ կը յարդէին նաև իրենց քաջ
նախահայրերն ու զիւցազնները և անոնց մեռ-
նելէն յետոյ, զանոնք կը պաշտէին:

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Հին ժողովուրդները ի՞նչ կրօնէ
ունեին: Հին ատենեներ Հայերը Ի՞նչ կը պատահին: Ինչո՞ւ
կը պատէին արեւը, լուսինը, աստղերը, ջուրը և կրա-
կը: Ուրիշ ի՞նչ աստուածներ ունեին Հայերը:

Նաւարկութեան լատի

ԴԱՍ Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԱՐԱՑ, ՊԱՐՍԻՑ ԵՒ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Այս նոր Հայունիքին մէջ Հայերը երկար
ժամանակ ապրեցան իրենց թագաւորներու և
իշխաններու ձեռքին տակ: Բայց այդ հին թա-
գաւորներու և իշխաններու կեանքին ու գործե-
րուն մասին որոշ բան մը չենք գիտեր գեռ:

Յետոյ, Հայաստան ինկաւ Մարերու իշխա-
նութեան տակ: Մարաստանը Հայաստանի արե-
ւելեան կողմը կը գտնուէր և զօրաւոր թագա-
ւորութիւն մըն էր:

Վերջը Պարսիկները տիրեցին թէ՛ Մարաս-
տանի և թէ Հայաստանի: Պարսիկները աւելի
մեծ և զօրաւոր ազգ մըն էին: Անոնց երկիրը
Մարաստանի հարաւը կը գտնուէր: Հայերը շատ
բաներ սորվեցան Պարսիկներէն:

Պարսիկներէն վերջն ալ Հայաստան ինկաւ
Սեւելեւեաններու իշխանութեան տակ:

Երբ Աղեքապնդր Մակեդոնացին տիրեց ամ-
բող հին աշխարհին՝ Հայութանն ալ ինկաւ ա-

4847-56

նոր իշխանութեան տակ: Սակայն Աղեքսանդր շուտ մեռաւ և իր ընդարձակ երկիրները բաժնը- եցան իր հինգ զօրապետներուն միջև, որոնք առանձին առանձին պետութիւններ հաստատեցին: Հայաստան ինկաւ Սելեւկեաններու իշխանութեան բաժինին մէջ:

Թէ՛ Պարսիկները և թէ Սելեւկեան թագա- ւորները կառավարիչներ (սատրապ) կը զրկէին մեր երկիրը զայն կառավարելու համար: Անոնք երբեմն ալ հայ կ'ըլլային:

Քրիստոնէ 190 տարի առաջ, Հայաստանի մէկ մասին վրայ, Սելեւկեաններու կողմէ կա- ռավարիչ էր Արտաշէս քաջ իշխանը, որ նաև հայրենասէր ու աղասասէր էր:

Ան կ'ուղէր Հայաստանը օտարներէ աղա- տել և թագաւոր ըլլալ:

Ուստի, երբ տեսաւ որ Հռոմայեցիները Սե- լեւկեաններու վրայ պատերազմի եկած են, ա- պլստամբեցաւ. և եղաւ Հայաստանի թագաւոր:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ.— Երեց նոր հայրենիքին մէջ Հա- յեր ի՞նչպէս ապրեցան: Եւսոյ Հայաստանը որո՞նց ի- խանութեան տակ ինկաւ: Ո՞վ էր Սղեսանդր Մակենո- ւուները ի՞նչպէս կը կառավարէին Հայաստանը: Ո՞վ էր

ՄԱՍՆ Գ.

ԱՐՏԱՃԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՍ

ԱՐՏԱՃԵՍԱ

Արտաշէսեան Հարսառութեան առաջին թա- գաւորը՝ Արտաշէս Ա. քաջ, խելացի և պատե- րազմասէր մարդ էր: Թագաւոր ըլլալէն անմի- ջապէս յետոյ աշխատեցաւ իր իշխանութեան տակ առնել Հայաստանի այն մասերը որոնք ուրիշ իշխաններէ գրաւուած էին: Ուր որ զնաց Հայոց քաջ թագաւորը Հայերը սիրով միացան անոր:

Յետոյ, Արտաշէս թագաւորը աշխատեցաւ կարգ ու կանոն զնել իր նոր թագաւորութեան մէջ: Ան շատ կը սիրէր իր ժողովորդը և կու- զէր որ ան երջանիկ ըլլայ և լաւ ապրի: Իր օրով երկրագործութիւնը ա'յնքան յառաջ գնաց Հայոց մէջ, որ հիները կ'ըսէին թէ Արտաշէսի

նոր իշխանութեան տակ։ Սակայն Աղեքսանդր
շուտ մեռաւ և իր ընդարձակ երկիրները բաժնը-
ւեցան իր հինգ զօրապետներուն միջիւ, որոնք
առանձին առանձին պետութիւններ հաստատեցին։
Հայաստան ինկաւ Սելեւկեաններու իշխանու-
թեան բաժինին մէջ։

Թէ՛ Պարսիկները և թէ Սելեւկեան թագա-
ւորները կառավարիչներ (սատրապ) կը զրկէին
մեր երկիրը զայն կառավարելու համար։ Անոնք
երբեմն ալ հայ կ'ըլլային։

Քրիստոնէ 190 տարի առաջ, Հայաստանի
մէկ մասին վրայ, Սելեւկեաններու կողմէ կա-
ռավարիչ էր Արտաշէս քաջ իշխանը, որ նաև
հայրենասէր ու ազատասէր էր։

Ան կ'ուղէր Հայաստանը օտարներէ ազա-
տել և թագաւոր ըլլալ։

Ուստի, երբ տեսաւ որ Հռոմայեցիները Սե-
լեւկեաններու վրայ պատերազմի եկած են, ա-
պբատամբեցաւ. և եղաւ Հայաստանի թագաւոր։

ՀԱՅՈՒԹՎԵՐ.— Երեց նոր հայրենիքին մէջ Հա-
յեր ի՞նչպէս ապրեցան։ Ենոյ Հայաստանը որո՞նց իս-
խանութեան տակ ինկաւ։ Ո՞վ էր Աղեքսանդր Մակեդո-
նացին եւ ի՞նչ բռաւ։ Պարսիկներն ու Սելեւկիան բազա-
ւուները ի՞նչպէս կը կառավարէին Հայաստանը։ Ո՞վ էր
Արտաշէսը եւ ի՞նչ բռաւ։

ՄԱՍՆ Գ.

ԱՐՏԱՃԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՍ Է.

ԱՐՏԱՃԵՍԵԱՆ

Արտաշէսեան Հարստութեան առաջին թա-
գաւորը՝ Արտաշէս Ա. քաջ, խելացի և պատե-
րազմակի մարդ էր։ Թագաւոր ըլլալէն անմի-
ջապէս յետոյ աշխատեցաւ իր իշխանութեան
տակ առնել Հայաստանի այն մասերը որոնք
ուրիշ իշխաններէ գրաւուած էին։ Ուր որ զնաց
Հայոց քաջ թագաւորը Հայերը սիրով միացան
անոր։

Յետոյ, Արտաշէս թագաւորը աշխատեցաւ
կարդ ու կանոն զնել իր նոր թագաւորութեան
մէջ։ Ան շատ կը սիրէր իր ժողովուրդը և կու-
զէր որ ան երջանիկ ըլլայ և լաւ ապրի։ Իր
օրով երկրագործութիւնը ա'յնքան յառաջ զնաց
Հայոց մէջ, որ հիները կ'ըսէին թէ Արտաշէսի

օրով կտոր մը հող չկար պարապ և ոչ ալ մարդ
մը՝ անգործ:

Արտաշէսի ժամանակ կ'ապրէր շատ նշանաւոր մարդ մը՝ Աննիբալ անունով: Աննիբալ

կարկեղոնի

իշխանն էր,

մեծ պատե-

րազմերը ը-

րած էր Հռո-

մայեցւոց

հետ և շատ

անգամ յաղ-

թած անոնց:

Բայց վերջէն

յաղթաւեցաւ

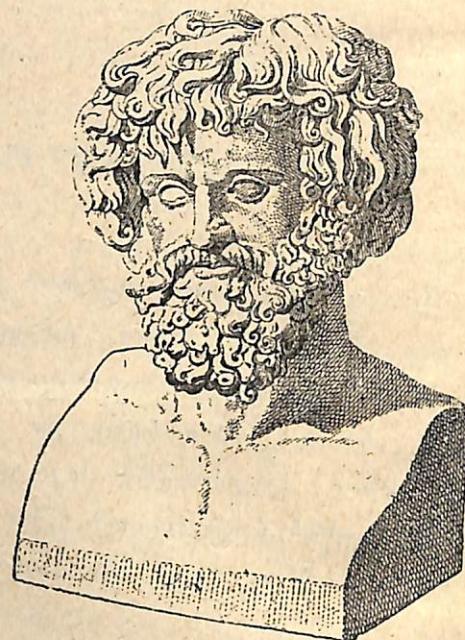
և փախաւ

չայաստան:

Արտաշէսի

մօտ Արտա-

շէս սիրով

ԱՆՆԻԲԱԼ

ընդունեց զայն և բնակութիւն տուաւ: Կ'ը-
սեն թէ, օր մը երբ Արտաշէս և Աննիբալ միա-
սին կը պատէին Երասխ գետին եղերքը, Աննի-
բալ շատ յարմար տեղ մը տեսաւ և խորհուրդ
տուաւ Արտաշէսին որ հոն քաղաք մը շինէ: Ար-

տաշէս, Աննիբալի տուած յատակագծին համա-
ձայն, շինեց այդ քաղաքը որ իր անունով կոչ-
ուեցաւ Արտաշատ: Արտաշատ Երկար տաեն Հա-
յոց մայրաքաղաքը Եղաւ: Ան հիմա աւերակ է:

Հայերը այնքան սիրեցին իրենց այս թա-
գաւորը որ անոր վրայ հերիածներ ալ շինեցին:
Այս հերիածներէն մէկն է Արտաշէսի և Ալան-
ներու պատերազմը: Արտաշէս յաղթեց Ալաննե-
րուն, բայց յետոյ անոնց թագաւորին աղջի-
կը՝ Ալթենիկը՝ թագուհի առնելով, հաշտուե-
ցաւ անոնց հետ:

Արտաշէս թագաւորեց Քրիստոսէ տուած

190—161 թուականը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Խճչպէս մարդ էր Արտաշէս քա-
գաւոր և ինչե՛ր բրաւ: Ո՞վ կ'ապրէր Արտաշէսի ժամա-
նակ և ինչո՞ւ ձայտատան փախաւ ան: Խճչպէս օֆունե-
ցաւ Արտաշատ մայրաքաղաքը: Խճչ գիտէ Արտաշէսի
և Ալաններու պատերազմին մասին:

ԴԱՍ Ը.

ՏԻԳՐԱՆ Գ. ՄԵԾՎԲ

Արտաշեան հարստութեան ամենամեծ թաւորն է Տիգրան Գ. Անիկա ամբողջ հայ թագաւորներուն մէջ ամենէն մեծն է և աշխարհի նշանաւոր մարդերէն մէկը:

Արտաշէս Ա.

Հիմնեց Հայոց
թագաւորութիւնը,
բայց Մեծն
Տիգրան օտարնեւ-
րէն գրաւեց և
միացուց ամբողջ
Հայաստանը: Յե-
տոյ, գրաւեց շըր-
ջակայ գրեթէ
բոլոր երկիրները
կամ զանոնք ի-
րեն դաշնակից
ըրաւ, և ինք եւ-

ՄԵԾՎՆ ՏԻԳՐԱՆ

գաւ Արքայից Արքայ, այսինքն՝ կայու-
թէմքով գեղեցիկ, լսելքով մեծ, մարմով

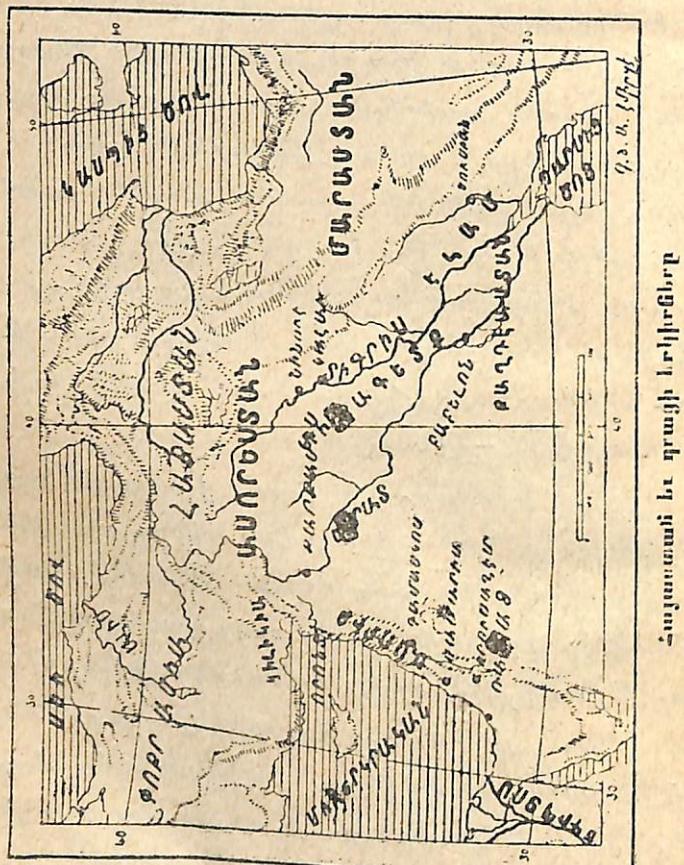
յաղթանդամ և սրտով ամուր մարդ մըն էր Մեծն Տիգրանը, որ ամէն բան ըրաւ իր նպատակին հասնելու, այսինքն՝ ամենէն մեծ արքան ըլլալու համար:

Բայց Տիգրան ունէր նաև մեծ պակասութիւններ. նախ՝ շատ հպարտ էր և կարեւորութիւն չէր տար ուրիշներու խորհուրդին: Յետոյ՝ չէր յարդեր ուրիշներու իրաւունքը: Կը սիրէր շողոքորթները և շիտակ խօսդներէն շատ չէր ախորժեր: Կ'ըսեն թէ չորս թագաւորներ բռնած էր գերի և երր ինք իր գահին վրայ նստէր, անոնք, ձեռքելինին կուրծքերնուն, իր քովը պիտի կենային ծառաներու պէս: Կամ երր ինք տեղ մը երթար, անոնք իր ձիւն կամ կառքին ետեւէն պիտի վաղէին:

Իրեն այս հպարտ և գոռող բնաւորութեանը պատճառաւ, հպատակ ազգերը զինքը շատ չէին սիրեր: Անոնք կը հնազանդէին Տիգրանին որովհետեւ կը վախնային անկէ, բայց սրտանց ամէնքն ալ թշնամի էին անոր, մանաւանդ Յոյները:

Եղաւ ատեն մը երր Տիգրանի կայսրութեանը մէջ էին կապագովկիան, Կիլիկիան, Ասորիքը, Փիւնիկէն, Միջազգետքը, Մարաստանը և այլն: Եւ իր բանակը կազմուած էր վրացիներէ, Աղ-

ուաներէ, Մարերէ, Արարներէ, Քիւրտերէ և լուսեն թէ Տիգրանի ղօրքերուն թիւը կէս միւնի կրնար հասնիլ։ Բայց այսպէս բաղմաթիւ աղգերէ կաղմուած բանակ մը չէր կրնար դօրաւոր ըլլալ։

ԴԱՍ Թ.

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՄԵԾՆ Տիգրան թագաւորեց մօտ 40 տարի։ Բայց ան 30 տարի պատերազմներով անցուց։

Տիգրանի թագաւորութիւնը երկու մասի կրնանք բաժնել։ — յաջողութիւններու շրջան և ձախորդութիւններու շրջան։

Առաջին շրջանին ան բնաւ չպարտուեցաւ պատերազմներու մէջ և կասպից ծովէն մինչև Միջերկրական ու Կովկաս լեռներէն մինչև Արարիա իրեն հպատակեցան։

Երկրորդ շրջանին մէջ իր գրուած բոլոր այս երկիրները ստիպուեցաւ ետ տալ, հրաժարիլ Արքայից Արքայութենէն և իրեն պահել միայն Հայաստանն ու անոր թագաւորութիւնը։

Տիգրան միայն Հռոմայեցիներէն պարտուեցաւ, մասցեալ բոլոր աղգերու դէմ միշտ յաղթական ելաւ։

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌԸ. — Իրեն Հռոմայեցոց դէմ ունեցած պատերազմին պատճառը Պոնտոսի թագաւոր անհանդարտ Միհրդատն էր։

Միհրդատ դաշնակից եղած էր Տիգրանին Հռոմայեցւոց դէմ միասին պատերազմելու համար և պայման դրած էին որ Երբ յաղթեն՝ Երկիրը Միհրդատին, իսկ հարստոթիւնը Տիգրանին ըլլայ։ Միհրդատ իր Կղոէպատրա աղջիկն ալ կնութեան տուած էր Տիգրանին։ Միհրդատ թըշնամի էր Հռոմի, որովհետեւ չէր ուղեր որ անոնք Սախոյ մէջ ազգեցութիւն ունենան։

Տիգրան և Միհրդատ նախ գրաւեցին կապադովկիան որուն թագաւորը Հռոմայեցւոց կողմէն էր։ Բայց Հռոմայեցիք դրկեցին Սիլլա զօրավարը, որ կապադովկիան առաւ Միհրդատէն։ Տիգրանի Երկու զօրավարները ետ առին Երկիրը և տուին Միհրդատին, բայց ան նորէն չկրցաւ պահել։

Յետոյ Տիգրան պատերազմեցաւ Պարթեւաց Արտաւան Բ. թագաւորին դէմ։ Ան հին վրէժ ունէր Պարթեւներէն, որովհետեւ, իր պղտիկութեան ատենը զինք պատանդ տարեր էին և Հայաստանէն շատ մը տեղեր գրաւելէ յետոյ ազատ արձակեր էին։ Տիգրան ետ առաւ այդ տեղերը և Պարթեւաց ձեռքէն ալ ուրիշ Երկիրներ։ Պարթեւաց Արքայից Արքայէն ալ իւլեց առաջնութեան իրաւոնքը և այդ անոնով գրամ կարել տուաւ։

Հայաստանի հարաւային կողմը կայ Ասորիք ըսուած Երկիրը։ Այս Երկրի Սելեւկեան թագաւորները շատ նեղութիւն կուտային իրենց ժողովուրդին։ Ուստի բնակիչները դիմեցին Տիգրանին որ գայ դրաւէ իրենց Երկիրը։ Տիգրան դրաւեց Ասորիքը։

Քիչ յետոյ Տիգրան գրաւեց նաև Կիլիկիան։ Յետոյ նորէն գնաց գրաւեց Կապադովկիան և բնակիչներէն 300,000 հոգի բերաւ բնակեցուց իր մայրաքաղաքի՝ Տիգրանակերտի մէջ։

Տիգրան գրաւեց նաև Փինիկէն ու պատժեց անոր Սելինէ թագուհին՝ Կիլիկիան ապլսամբեցուցած ըլլալուն համար, իսկ Երուսաղէմի թագուհին բարեկամութիւն խոստացաւ Հայոց թագաւորին։

Հիմա Տիգրան եղած էր Արքայից Արքայ։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Ո՞րքան բազաւուց Մեծն Տիգրան եւ այդ բազաւուրիւնը բանից ուշանի կրնանք բաժնել։ Ուրո՞ց դէմ պատերազմեցաւ Տիգրան, ի՞նչ պատճառաւ եւ ի՞նչ բրաւ։ Ուրիշ ո՞ր Երկիրները գրաւեց եւ ի՞նչ բրաւ։ Խճո՞ւ Տիգրան Արքայից Արքայ կոչուեցաւ։

ԴԱՍ Ժ.

**ՏԻԳՐԱՆԻ ԿԱՅՍՏՐՈՒԹԵԱՎ
ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ**

Տիգրանի կայսրութիւնը տեւեց միայն 18 տարի, որովհետեւ Միհրդատի պատճառաւ ան նոր պատերազմներու մտաւ Հռոմայեցւոց հետ և վերջ ի վերջոյ յաղթուեցաւ:

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍ. — Հռոմայեցիք Միհրդատի դէմ զրկեցին նոր զօրապետ մը Լուկուլլոս անունով. անիկա երկու անգամ յաղթեց Միհրդատին: Քիչ մնաց որ Միհրդատն ալ գերի իշխար, բայց փախած ատենը ճամբռոն վրայ ոսկի և արծաթ փռեց որ Հռոմայեցի զինուորները անոնցմով զբաղին և ինք փախաւ եկաւ Տիգրանի մօտ: Սակայն Հայոց թագաւորը բարկացած էր անոր և զայն հեռաւոր տեղ մը զրկեց որ անոր պատճառաւ Հռոմայեցւոց հետ չթշնամանայ: Բայց անօգուտ: Լուկուլլոս մարդ զրկեց Տիգրանին և պահանջեց Միհրդատը: Տիգրան պատասխանեց թէ չի կրնար յանձնել և պատրաստ է պատերազմի:

Յետոյ, Տիգրան և Միհրդատ իրարու հետ

հաշտուեցան ու նորէն պատրաստուեցան պատերազմի:

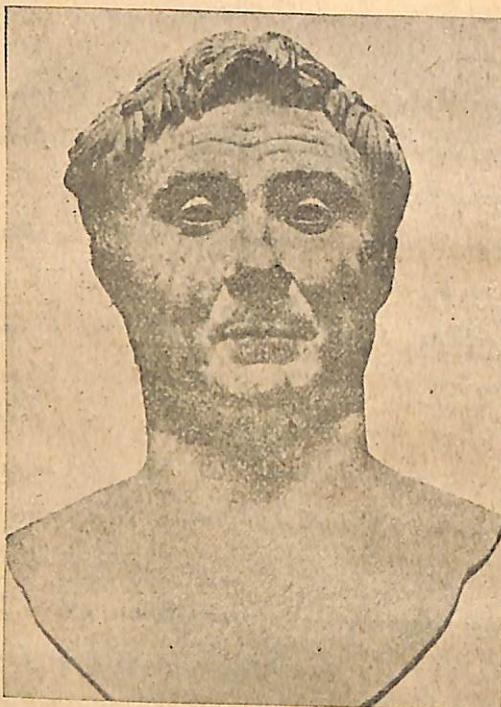
Ասոր վրայ Լուկուլլոս մտաւ Հայաստան և պաշարեց Տիգրանակերտը, որ Տիգրանի երկրորդ մայրաքաղաքն էր:

Տիգրան երբ տեսաւ թշնամի բանակը որ իրենին չափ մեծ չէր, ըստաւ. «Ո՞վ են ասոնք, եթէ կուռելու եկած են՝ քիչ են, եթէ իրը դեռ պան եկած են՝ չատ են»: Եւ անհոգ կեցաւ:

Հռոմայեցւոց զօրքը բիչ էր, բայց կրթուած: Լուկուլլոս յարձակմամբ առաւ քաղաքը. ներսի յոյները օդնեցին անոր: Տիգրան հաղիւ կրցաւ փախչիլ և քաշուեցաւ դէպի Արտաշատ մայրաքաղաքը: Լուկուլլոս ինկաւ անոր ետեւէն: Սակայն ձմեռ էր և Լուկուլլոսի զօրքերը յոգնած: Անոնք ապստամբեցան. չէին ուղեր շարունակել պատերազմը: Լուկուլլոս, ամօթապարտ, դնաց Միջադետք և գրաւեց Մծրին քաղաքը:

ՊՈՄՊԵՈՍ ԵՒ ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԴԱՇԻՆՔԸ. — Հռոմի կառավարութիւնը բարկանալով Լուկուլլոսին, զայն պաշտօնէ հանեց և անոր տեղ զրկեց Պոմպէոս նշանաւոր զօրավարը:

Բայց Տիգրանի կացութիւնն ալ գէշցած էր: Նախ՝ ան ծեր էր, 80 տարեկան: Յետոյ՝ իր որ-

ՊՈՄՊԵՈՍ

Դին՝ կրտսերն Տիգրան, իրմէ ապստամբած էր և կ'ուզէր ինք ըլլալ թագաւոր։ Պարթեւաց թագաւորը իրեն թշնամի էր և դաշնակիցներն ու հպատակ ազգերը զինքը չեին սիրեր։ Իր միակ բարեկամը՝ Միհրդատն ալ, Պոմպէոսէն յաղթուած և անձնասպան եղած էր։

Տիգրան մինակ մնացած էր,

Ուստի, Տիգրան չուզեց շարունակել պատերազմը։ Երբ Պոմպէոս իր զաւկին առաջնորդութեամբ Հայաստան մտաւ, Տիգրան գնաց անոր հետ տեսնուեցաւ։ Պոմպէոս մեծ պատիւներով ընդունեց Տիգրանը և հաշտուեցաւ անոր հետ։ Արտաշատի մէջ դաշինք մը դրուեցաւ հետեւեալ պայմաններով։

1.— Տիգրան իրենց տէրերուն պիտի վերադարձնէր գրաւած բոլոր երկիրները և պիտի հրաժարէր Արքայից Արքայ ըլլալէ։ Ան միայն Հայաստանի թագաւոր պիտի մնար։

2.— Տիգրանէ յետոյ եկող թագաւորները Հոռմայեցւոց հաւանութեամբ գահ պիտի բարձրանային։

3.— Հայ թագաւորները Հոռմայեցւոց բարեկամ պիտի ըլլային և միասին պիտի պատերազմէին թշնամիներուն դէմ։

4.— Հայաստանի Ծոփք գաւառին վրայ կրտսերն Տիգրան պիտի թագաւորէր մինչև իր հօր մահը։

Բայց կրտսերն Տիգրան գոհ չմնաց ասկէ և Պոմպէոս զայն Հոռմ տարաւ ու սպաննեց։

Մեծն Տիգրան մեռաւ 85 տարեկան հասակին մէջ։ Երբ մեռաւ՝ ա՛լ կայսր չէր, բայց իր

յաջորդներուն ձգեց միացած, մեծ ու զօրաւոր Հայաստան մը:

ՄԵԾՆ ՏԻԴՐԱՆ ՄԵՐ պատմութեան ամենէն փառաւոր դէմքն է. ան մեր անոնը ճանչցուց աշխարհին:

ՏԻԴՐԱՆԻ ԶԳՅՈՒՄԸ.— Տիդրանի ժամանակ Հայաստան դեռ շատ ետ մնացած երկիր մընէր, բաղդատմամբ զրացիներուն: Ուստի ան յոյն, հրեայ և ասորի բազմաթիւ գաղթականներ բերաւ իր երկրին մէջ որպէսզի անոնց միջոցաւ Հայաստանը յառաջդիմեցնէ: Այդ գաղթականներուն ան տուաւ հող և շատ մը իրաւունքներ: Տիդրանակերտ մայրաքաղաքը, զոր շինեց ինք՝ ՄԵԾՆ Տիդրան, 25 տարուան մէջ մօտ 300,000 բնակիչ ունեցաւ, մեծ մասը օտար:

Տիդրան կը սիրէր հելլէն կրթութիւնը և յոյն նշանաւոր ուսուցիչներ բերել տուած էր իր շաւակաց կրթութեան համար:

ՀԱՅՈՒՄՆԵՐ.— Հոռմայեցիք ինչո՞ւ Լուկուլլոս զօրապետք դրկեցին: Խճչ բռաւ ան: Խճչպէս վերջացաւ Տիգրանակերափ պատերազմը: Խճչո՞վ լուկուլլոս պատօնէն հանուեցաւ եւ ո՞վ եկաւ անոր տեղը: Խճչո՞ւ Տիգրան չուզեց պատերազմը շարունակել: Որո՞նք են Արտաշատի դաշինքին պայմանները:

ԴԱՍ ԺԱ.

ԱՐՏԱԿԱՋՎԻ Բ.

Հայոց սիրելի թագաւորներէն մէկն է նաև Արտաւազդ Բ., որդին և յաջորդը ՄԵԾՆ Տիդրանի: Իր երեք եղբայրները մէյ մէկ դաւաճաններ եղած էին և իրենց հօրը ձեռքով պատժուած: Բայց Արտաւազդ Բ. լաւ կրթութիւն մը ստացած էր, գիտէր յունարէն լեզուն և անով թատերգութիւններ կը գրէր:

ԱՐՏԱՎԱԶԴ Բ.Ի ԴՐԱՄԸ

ԿՐԱՄԱՅՈՒՄ.— Իր թագաւորութենէն քիչ յետոյ նոր կռիւ մը բացուեցաւ Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց միջև, որոնք աշխարհի ամենամեծ աղքերն էին այն ատեն: Հռոմայեցւոց բանակին պետն էր Կրասոս անուն մէկը, որ կ'ուզէր

յաղթութիւններ տանիլ և հարստանալ կողոպուտով:

Կրասոս Երբ Հայաստանի մօտերը հասաւ, Արտաւազդ իրեն խորհուրդ տուաւ որ Պարթեւներու գէմ պատերազմի Երթալու համար անցնի Հայաստանի մէջէն, Եթէ այդպէս ընէր Հռոմայեցւոց զօրապետը՝ Արտաւազդն ալ, իրրե դաշնակից, իրեն պիտի կընար օդնել:

Սակայն Կրասոս խաբուեցաւ Արաբներէն և անոնց երկրէն դնաց ու շատ նեղութիւն քաշեց: Հին Խառան քաղաքին քով Պարթեւները իրեն դիմացը ելան Սուրէն իշխանի առաջնորդութեամբ: Սարսափելի կոիւ կը եղաւ և Կրասոս յաղթուեցաւ: Սուրէն խաբէութեամբ բռնեց Կրասոսը և գլխատեց, իսկ իր բանակը ջարդուեցաւ, փճացաւ:

Այս կոռին ժամանակ Պարթեւաց Որոդթագաւորը բանակ մըն ալ զրկած էր Հայաստան որպէսզի Արտաւազդ Կրասոսի օդնութեան չերթայ:

Արտաւազդ Երկրորդ անգամ լուր զրկեց Կրասոսին որ իր խորհուրդը մտիկ ընէ, յայտնելով թէ ինք չի կրնար իրեն օդնել, բայց հըպարտ Կրասոսը պատասխանեց թէ՝ Պարթեւներուն յաղթելէն յետոյ պիտի դար զինքը

պատժելու: Ասոր վրայ Արտաւազդ բարեկամացաւ Պարթեւներուն հետ և իր քոյլը տուաւ Որոդի որդին՝ Բակուրի: Մեծ խնձոյքներ կատարեցին այս առթիւ: Երկու թագաւորները ներկայ էին հարսնիքին:

Սուրէն իշխանը Հայաստան ղրկեց Կրասոսի գլուխը: Զայն բերողները հայոց մայրաքաղաքը հասան ճիշդ հարսնիքին օրը, Երբ հարսնեկան հանդէսներէն յետոյ ներկայացում կար: Կրասոսի ղլուխը բեմի վրայէն ցուցազրուեցաւ ներկաներուն որոնք ուրախութեան աղաղակներ արձակեցին: Հռոմի մէջ Երբ այս բանը իմացան, շատ զայրացան հայերուն:

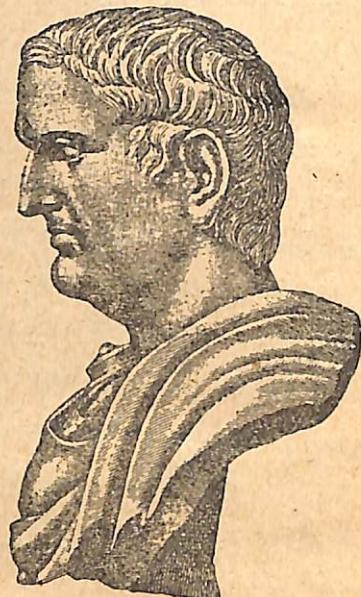
ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչ զիտէք Արտաւազդի եղայրներուն եւ Արտաւազդի մասին: Ո՞վ էր Կրասոս եւ ի՞նչ խորհուրդ տուաւ իրեն Արտաւազդ: Ի՞նչ ըրաւ Կրասոս եւ ի՞նչպէս վերջացաւ իր կոփը:

ԴԱՍ ՃԲ.

ԱՐՏԱՒՐԱՋԻ ԵՒ ԱՆՏՈՆԻՈՍ

Յաջորդ տարի
Կրասոսի տեղ եկաւ
Անտոնիոս զօրավա-
րը։ Ասիկա հայ
բանակն ալ միասին
առնելով յարձակե-
ցաւ Պարթեւաց վր-
րայ, բայց ինքն ալ
յաղթուեցաւ։ Ար-
տաւազդ իրմէ ա-
ռաջ ձգեց պատե-
րազմը և Հայաս-
տան վերադարձաւ։
Հոռմէական զօրքին
մնացորդը հազիւ
փախաւ Հայաստան
անօթի ու ծարտւ։

ԱՆՏՈՆԻՈՍ

Այդ զօրքերը հոն առաստ ուտելիք դժան և այն-
քան կերան, որ շատերը հիւանդացան ու մեռան։
Անտոնիոս դարձաւ Աղեքսանդրիա կղուպատա-
րա թագուհին քով ու լուր հանեց թէ Արտա-
ւազդի պատճառաւ յաղթուեցաւ։ Յետոյ, փոք-
չեց խարէութեամբ բռնել Արտաւազդը, բայց
չյաջողեցաւ։ Անտոնիոս նորէն մտաւ Հայաստան

և այս անգամ յաջողեցաւ խարէութեամբ բռնել
Հայոց արքան։ Զայն ոսկի և արծաթ շղթանե-
րով կապելով ընտանիքին հետ բերաւ Աղեք-
սանդրիա, Հայաստանը կողոպտելէ յետոյ։

Հայերը Արտաւազդի տեղ թագաւոր գրին
իր որդին Արտաշէսը և կոտորեցին ու փախցուցին
իրենց երկիր մնացած Հոռմայեցւոց զօրքը։

Անտոնիոս, Աղեքսանդրիոյ մէջ, օր մը մեծ
հանդէս մը ըլրաւ։ Կղուպատրա թագուհին ոս-
կեղէն աթոռի մը վրայ նստեցուց և ստիպեց
Հայոց Արքայից Արքան որ երթայ անոր եր-
կրպագութիւն ընէ՛ և ըսէ։ «Թագուհիներու թա-
գուհի»։ Արտաւազդ չըրաւ ատիկա և ատոր հա-
մար սպաննուեցաւ վատարար։

Անտոնիոս, մեծ հակառակորդ մը ունէր, ա-
նունը Ոկտաւիանոս - Օգոստոս։ Ասիկա պատերազմ
բայցաւ Անտոնիոսի դէմ։ Անտոնիոս սպաննուեցաւ,
իսկ կղուպատրա դերի չիյնալու համար անձ-
կասպան եղաւ։

Անտոնիոս և կղուպատրա կ'ուզէին Աղեք-
սանդրիան ընել Հոռմայեցւոց մայրաքաղաքը։
Ասոր համար էր օր անոնք պատժուեցան Ոկտա-
ւիանոսէն։ Արտաւազդ թագաւորեց Ք.Ա. 56-34ին։

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Կրասոսի տեղ ո՞վ եկաւ Պարք-
ւաց դէմ եւ ի՞նչ քրաւ։ Ի՞նչպէս վերջացաւ Անտոնիոսի
արշաւանիքը։ Անտոնիոս ո՞ւր զնաց եւ ի՞նչ լուր հանեց։
Անտոնիոս ի՞նչպէս բանեց Արտաւազդը եւ ի՞նչ քրաւ։
Ի՞նչպէս վերջացաւ Անտոնիոսի պատմութիւնը։ Ինչո՞ւ
Օգոստոս սպաննուեց զինքը։

ԴԱՍ ՃԳ.

ԱՐՏԱՇԵՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՐԺԱՆՈՒՄԸ

ԵՒ

ՕՏԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Օգոստոս Արտաւազդ Բ.ի ղաւակները իրեն
հետ չոռմ տարաւ և հոռմէական կրթութիւն
տուաւ անոնց: Իր նպատակն էր ղանոնք թա-
գաւորժնելով Հայոց վրայ՝ Հայաստանը իրեն
հետ ունենալ:

Ասկէ ղատ, Օգոստոս լաւ վերաբերում ու-
նեցաւ նաև հայ նախարարներու հանդէպ, ո-
րոնցմէ շատերը հոռմէասեր գարձան: Ուրիշ նա-
խարարներ սակայն շարունակեցին պարբեւասեր
մնալ և այս կերպով Հայոց մէջ առաջ եկան
երկու կուսակցութիւններ: Պարթեւասէրները շատ
էին, իսկ չոռմէասէրները՝ քիչ:

Հայ ժողովուրդը, այսպէս, երկուքի բաժ-
նուելով աւելի տկարացաւ: Հոռմայեցւոց ու-
ղածն ալ աս էր արդէն, որովհետեւ իրենց գոր-
ծին չէր դար որ Հայ ժողովուրդը միացած և
զօրաւոր ըլլայ: Իրենց ուղղութիւնն էր. «Բաժ-

նէ որ տիրես»: Անոնք բոլոր աղդերու մէջ ալ
այսպէս բաժանում կը ձգէին որ զիւրութեամբ
կարենան տիրապետել անոնց երկրին:

Արտաշէսեան հարստութեան վերջին թա-
գաւորը եղաւ Տիգրան Զ., Արտաւազդ Բ.ի վեր-
ջին զաւակը: Սն կարճ ատեն մը թագաւորեց
որովհետեւ Օգոստոս ղայն Հոռմ կանչեց և ա՛լ
չձգեց որ վերադառնայ և ոչ ալ ուրիշ հայ թա-
գաւոր մը ղրկեց:

Այսպէս վերջացաւ Արտաշէսեան Հարստու-
թիւնը որ տեւեց 204 տարի, Քրիստոսէ առաջ
190էն մինչև Քրիստոսէ վերջ 14 թուականը:

Անկէ յետոյ Հայաստան ատեն մըն ալ
կոռուախնձոր եղաւ Հոռմայեցւոց, Պարթեւաց և
Վրացիներու միջև որոնք աշխատեցան իրենցմէ
թագաւորներ գնել մեր երկրին վրայ: Բայց
այս օտար թագաւորները չկրցար երկար մնալ
և գործ մը տեսնել ու կոխներով աւելի տկա-
րացուցին մեր երկիրը:

Հայաստան այնպիսի երկիր մըն է որուն
տիրապետողը կրնայ տէր ըլլալ շրջակայ երկիր-
ներուն ալ: Ասոր համար էր որ Հոռմայեցիք ու
Պարթեւները կ'այխատէին իրարու ձեռքէն խլել
ղայն, օդնութեամբ հայ նախարարներուն, ու-

բոնք կամ պարթեւասէր էին, կամ հոռմէասէր։ Հոռմայեցիք իրենց գրաւած երկիրներու բնակչութեան հետ միեւնոյն կերպով չէին վարուեր։ Ոմանք կը զրկէին իրենց անկախութենէն, ուրիշները կը պաշտպանէին և իրենց դաշնակից կը դարձնէին, ոմանք ալ իրենց անառանական գերիշխանութեան տակ կը պահէին։ Բայց իրենց բուն նպատակն էր ասիացիները տկարացնել և անոնց երկիրներուն տիրապետել։ Այս պատճառաւ ալ Ասիոյ ժողովուրդները չէին սիրեր Հոռմայեցիք որոնց զրկած կառավարիչներն ու զօրապետները կաշառակեր և անարդար մարդիկ էին։

Հոռմայեցիք, Օդոսոսէն յետոյ, քանի մը անդամ փորձեցին վերջացնել Հայոց անկախութիւնը և երկիրը հոռմէական նահանդ մը դարձնել, բայց Պարսկաստան միշտ հակառակեցաւ։

ՀԱՅՈՒՄՆԵՐ.— Օգոստոս ի՞նչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ եւ ի՞նչ օգուտ ունեցաւ։ Ի՞նչ էր Հոռմայեցաց ուղղութիւնը։ Ի՞նչպէս եւ ե՞րբ վերջացաւ Արտաշեան հարաբերիւնը։ Ի՞նչ եղաւ անկէ ցետոյ Հայաստանը։ Հոռմայեցիք ի՞նչպէս կը վարուին իրենց գրաւած երկրուն հետ։

ՄԱՍՆ Դ

ԴԱՍ ՃԴ.

ԱՐՃԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏՐԴԱՏ Ա.

Քրիստոսէ յետոյ 51 թուականին Պարթեւաց թագաւորն էր քաջ և խելացի Վաղարշ Արշակունին։ Անիկա Մարաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց իր մեծ եղբայրը Բակուր, իսկ Հայաստանի վրայ իր փոքր եղբայրը՝ Տրդատ։ Ինք կը մնար Արքայից Արքայ և ինք միայն կրնար Դրամ կտրել։ Ասոր համար է որ մեր Արշակունի թագաւորներէն մեզի բնաւ դրամ հասած չէ։

Բայց այդ ատեն Հայաստանի վրայ կը թագաւորէր Հոաղամիզդ, որ Վրաց թագաւորին որդին էր և Հոռմայեցւոց բարեկամը։ Ասիկա շատ անգութ մարդ մը ըլլալուն պատճառաւ, Հայերը միացան Տրդատին և դայն փախցուցին։

ըոնք կամ պարթեւասէր էին, կամ հոռմէասէր։ Հոռմայեցիք իրենց գրաւած երկիրներու ընակչութեան հետ միեւնոյն կերպով չէին վարուեր։ Ոմանք կը զրկէին իրենց անկախութենէն, ուրիշները կը պաշտպանէին և իրենց դաշնակից կը դարձնէին, ոմանք ալ իրենց անուանական գերիշխանութեան տակ կը պահէին։ Բայց իրենց բուն նպատակն էր ասիացիները տկարացնել և անոնց երկիրներուն տիրապետել։ Այս պատճառաւ ալ Ասիոյ ժողովուրդները չէին սիրեր Հոռմայեցիք որոնց զրկած կառավարիչներն ու զօրապետները կաշառակեր և անարդար մարդիկ էին։

Հոռմայեցիք, Օդոստոսէն յետոյ, քանի մը անդամ փորձեցին վերջացնել Հայոց անկախութիւնը և երկիրը հոռմէական նահանդ մը դարձնել, բայց Պարսկաստան միշտ հակառակեցաւ։

ՀԱՅՈՑԻ ՄՆԵՐ.— Օգոստոս ի՞նչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ եւ ի՞նչ օգուտ ունեցաւ։ Ի՞նչ եւ Հռոմայեցւոց ուղղութիւնը։ Ի՞նչպէս եւ ե՞րբ վերջացաւ Արտաշէան հարառութիւնը։ Ի՞նչ եղաւ անկէ յետոյ Հայաստանը։ Հոռմայեցիք ի՞նչպէս կը վարուէին իրենց գրաւած երկիրն հետ։

ՄԱՍՆ Դ.

ԴԱՍ ՃԴ.

ԱՐԺԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏՐԴԱՏ Ա.

Քրիստոսէ յետոյ 51 թուականին Պարթեւաց թագաւորն էր քաջ և խելացի Վաղարշ Արշակունին։ Ասիկա Մարաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց իր մեծ եղբայրը Բակուր, իսկ Հայաստանի վրայ իր փոքր եղբայրը՝ Տրդատ։ Ինք կը մնար Արքայից Արքայ և ինք միայն կրնար դրամ կտրել։ Ասոր համար է որ մեր Արշակունի թագաւորներէն մեզի բնաւ դրամ հասած չէ։

Բայց այդ ատեն Հայաստանի վրայ կը թագաւորէր Հռադամիզդ, որ Վրաց թագաւորին որդին էր և Հոռմայեցւոց բարեկամը։ Ասիկա շատ անգութ մարդ մը ըլլալուն պատճառաւ, Հայերը միացան Տրդատին և դայն փախցուցին։

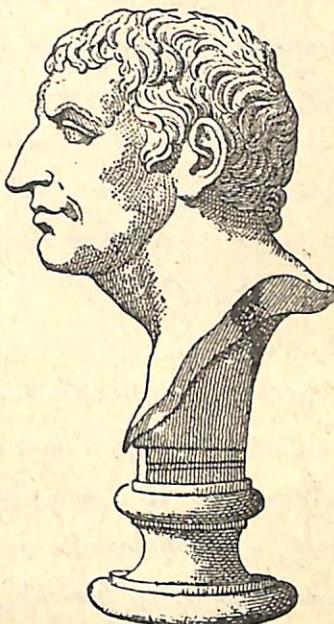
ԿՈՐԲՈՒՂՈՆ ԵՒ ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԱԽԵՐՈՒՄԸ.—
 ՀԱՅՈՎԱյԵցիք երբ այս լուրը առին Հայաստան
 զրկեցին նշանաւոր կորբուղոն զօրավարը։ Ասիկա
 մեծ գժուարութեամբ կրցաւ հասնիլ մինչև Ար-
 տաշատ մայրաքա-
 ղաքը։ Տրդատ ըս-
 տիպուեցաւ ետքաշ-
 ուիլ՝ իր զօրքը քիչ
 ըլլալուն պատճա-
 ռաւ։ Արտաշատի
 բնակիչները քաղա-
 քը յանձնեցին կոր-
 բուղոնին պայմանաւ
 որ վեաս մը չի տայ.
 բայց սա, ձմեռը
 հոն մնալէ յետոյ,
 գարնան քաղաքը
 կործանեց ու այն-
 պէս քաշուեցաւ։
 Տիգրանակերտը եւս
 դրաւելէ յետոյ կոր-
 բուղոն Հայաստանի
 վրայ թագաւոր դր-
 բաւ Տիգրան անու-

ՏՐԴԱՏ Ա.

Նով մէկը։

Սակայն շուտով Տըր-
 դատ նոր զօրքով Հա-
 յաստան մտաւ։ Միւս կող
 մէ Վաղարշն ալ պատե-
 րազմ բացաւ Հովմայեց-
 ւոց դէմ։ Այս անգամ
 Պարթեւաց դէմ ելաւ
 Պետոս զօրավարը որ
 չարաչար յազթուեցաւ։
 Տրդատ դրաւեց Հայա-
 տանը։

ԿՈՐԲՈՒՂՈՆ

ՀԱՅՈՉՈՅՑՆՈՒԹԻՒՆ
 ՊԱՐԹԵԿԱՅ ԵՒ ՀՈՌՄԱ-
 ՅԵՑԻՈՅ ՄԻԶԵՒ. — Հոռ-
 մայեցիք ստիպուեցան
 նորէն կորբուղոնը զրկել Հայոց և Պարթեւաց
 դէմ։ բայց այս նշանաւոր զօրավարը, հակառակ
 որ շատ զօրք ունէր իր ձեռքին տակ, աւելի խե-
 լացութիւն սեպեց գործը համաձայնութեամբ
 վերջացնել։ Առաջարկեց որ Տրդատը Հոռմ եր-
 թայ և ներոն կայսրէն ընդունի իր թագը։
 Տրդատ յանձն առաւ, պայմանաւ որ (1) Զրադաշ-
 տական կրօնի համեմատ ցամաքով երթայ, և ոչ

թէ ծովով, որով հետեւ
Պարսից կրօնքը կ'արդի-
լէր ջուրը աղտոտել.
(2) ճամբան մեծ պա-
տիւներ ըլլան իրեն.
(3) բոլոր ծախսերը Հոռո-
մայեցիք ընեն:

ՏՐԴԱԾ ՀՈՌՄԻ ՄԵԶ.—
Համաձայնութիւն գոյա-
նալէ յետոյ, Տրդատ իր
կնոջ, զաւակներուն, հայ
ու պարթեւ իշխաններու և 300 զինուորներու
հետ ճամբայ ելաւ:

Ներոն մեծ պատիւներով ընդունեց հիւրե-
ըը: Թագադրութեան հանդէսն ալ շատ փառա-
ւոր եղաւ և կայսրը իր ձեռքով Տրդատի գլու-
խը դրաւ հայկական թագը:

Հանդէսին ներկայ եղող ամբոխը ուրախու-
թեան աղաղակներ կ'արձակէր: Ի պատիւ Տրդա-
տի Պոմպէոսի թատրոնին մէջ ներկայացում
արուեցաւ: Ներկաները զարդարուած էին սակիով
և ծիրանիով և այդ օրը կոչուեցաւ «Ոսկի Օր»:
Ներոն իր ձեռքով գոցեց Յանոսի տաճարին

գուռները ինչան խաղաղութեան ծովի և ցա-
մաքի վրայ:

Հանդէսները վերջանալէն յետոյ Տրդատ
վերադարձաւ նոյն պատիւներով: Ներոն անոր
տուաւ շատ մը վարպետներ և գրամ որ վերա-
նորոգէ Արտաշատը:

Այս կերպով թէկ Հայաստանը Հռոմէական
դերիշամնութեան տակ կը մտնէր, բայց ատի-
կա անուանական էր: Հռոմի և Պարթեւներու
միջև, այս կերպով, խաղաղութիւն հաստատուե-
ցաւ: Այս խաղաղութիւնը տեւեց մօտ յիսուն
տարի և Հայաստանի մէջ ծաղկեցան արհեստ-
ներն ու վաճառականութիւնը:

Տրդատ թագաւորեց 66—75:

ՀԱՅՈՑՈՒՄՆԵՐ.— Վաղարշ Արքակունի բազաւո-
րը ի՞նչ նոր կարգադրութիւն մը քրաւ: Այն ատեն ո՞վ եր
Հայաստանի բազաւորը եւ ի՞նչ եղաւ: Ի՞նչ քրաւ Կորբու-
դոն գօրավարը: Ի՞նչ ըրին Վաղարշն ու Տրդատը:

Ի՞նչպէս վերջացաւ Պարիւ հռոմէական պատե-
րազմը: Ո՞ւր զնաց Տրդատ եւ ի՞նչ եղաւ անկէ յետոյ Հա-
յաստանը:

ԴԱՍ ԺԵ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏՐԴԱՏ Ա. ԷԿ ՅԵՏՈՅ

ՆՈՐ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ. — ՏՐԴԱՏԻՆ անմիջաւպէս յետոյ կ'երեւի թէ Հայոց թագաւոր եղաւ Սանատուկ, որուն յաջորդեց իր որդին Աշխաղար: Սա չկրցաւ սիրելի ըլլալ Հռոմայեցւոց և ոչ ալ Պարթեւաց, ուստի, Խոսրով Բ. երբ Պարսից թագաւոր եղաւ, Աշխաղարը վար առաւ և անոր տեղ թագաւոր դրաւ Պարթամասիր, առանց Հռոմի հաւանութեան:

Այս պատճառաւ ՏՐԱՅԻԱՆՈՍ կայսրը պատերազմ բացաւ Հայոց և Պարթեւաց դէմ, և վատաբար սպաննեց Պարթամասիրը և Հայաստանը ըրաւ հռոմէական նահանգ մը:

ՏՐԱՅԻԱՆՈՍ կայսրը Հայաստանէն անցաւ Միջադեաք և Ասորիք զորս նոյնպէս հռոմէական նահանգի վերածեց: Յետոյ մտաւ Պարթեւաց երկիրը, գրաւեց մայրաքաղաքը, թալանեց Արշակունեաց ոսկեձոյլ դահը և Խոսրով Բ. ի դաւաճան որդին թագաւոր ըրաւ ու վերադարձաւ:

ՏՐԱՅԻԱՆՈՍի այս ընթացքը պատճառ եղաւ

աակայն որ բոլոր Պարթեւները միանան և նոր պատերազմներու ձեռնարկեն: Հայաստանն ալ մասնակցեցաւ այս ապստամբութեան:

ՏՐԱՅԻԱՆՈՍի յաջորդ Ադրիանոս կայսրը խաղաղութեան մէջ ապրեցաւ Պարթեւաց և Հայոց հետ և Հայաստանի թագաւոր եղաւ Վաղարշ:

Բայց Անտոնիոս Պիոս կայսրը Վաղարշը դահէն զրկեց և տեղը դրաւ Առյեմոս որ միայն մօր կողմէ Արշակունի էր և ջերմ հռոմայեսէր: Կայսեր այս արարքը և ոսկեղէն դահը վերագարձնելու խնդրանքին մերժուիլը պատճառ եղաւ որ նորէն բորբոքի պատերազմը: Հռոմէական բանակը ջարդ ու փշուր եղաւ և հրամանաւարն ալ ամօթէն անձնասպան եղաւ:

Հռոմ նոր և մեծ բանակ մը զրկեց որ յաղթական հասաւ մինչև Տիղբոն ուր արքունի պաւատը հողին հաւասար ըրաւ: Նոյն ատեն երկրորդ բանակ մը Հայոց վրայ դնաց և Հայաստան նորէն Հռոմին ենթարկուեցաւ և Սոյեմոս կրկին դահ բարձրացաւ:

Սոյեմոսէն վերջ Հայոց թագաւոր եղաւ Խոսրով Ա. որ կրցաւ սիրելի ըլլալ Պարթեւներուն և Հռոմայեցիներուն:

Կարակալլա կայսրը նոր պատերազմի մը

ՃԵՌՆԱՐԿԵԼՈՎ Հայոց և Պարթեւաց դէմ, խարէ-
ութեամբ իր քով հրաւիրեց Խոսրովը և կնոջ ու
որդիներուն հետ շղթայի զարկաւ, տիրելու
համար Հայաստանի:

Ասոր վրայ Հայաստանի մէջ մեծ ապօտամ-
բութին մը ծագեցաւ Արքայորդի Տրդատ Բ. ի
առաջնորդութեամբ որ թագաւոր հոչակուեցաւ
և յաղթեց իր վրայ եկող հոռմէական բանակին:

Բայց երբ Կարակալլա կայսրը ինք անձամբ
եկաւ Հայաստան, Տրդատ Պարթեւաց քով դնաց:
Սակայն Արքայի Արքան ստիպուեցաւ Տրդատը
կայսեր յանձնել:

Երբ Կարակալլա իր անդժութեան պատ-
ճառաւ սպաննուեցաւ իր զինուորներէն, իրեն
յաջորդը՝ Մակրինոս՝ ծանր պարտութիւն մը կրեց
Պարթեւներէն և ստիպուեցաւ ետ դարձնել Տրդ-
դատ Բ.ը որուն արքայական թագ տուաւ: Վե-
րադրձուց նաև անոր եղբայրներն ու քոյրերը
և Հայաստանէն առնուած աւարը:

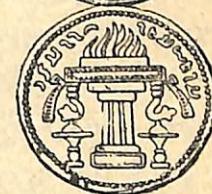
ՀԱՅՈՈՒՄՆԵՐ.— Տրդատէն յետոյ որո՞նք եղան
Հայաստանի բազւար: Ի՞նչ քառ Թայիանոս կայսրը:
Ի՞նչ քրիստոնու և Անտոնիոս Պիոս կայսերը: Ի՞նչ
քառ կարակալլա կայսր եւ հետեւանքը ի՞նչ եղաւ:
Տրդատ Բ. ի՞նչպէս զահ բարձրացաւ:

ԴԱՍ ԺԶ.

ՍԱՍԱՆԵԱՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԱՐՏՈՂԻՐ ՍՈՍԱՆԵԱՆ.— 226 թուականին
մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ Պարթեւաց
երկրին մէջ: Բո՛ւն Պարսկաստանի իշխաններէն
մէկը, Սասանի թոռը՝ Արտա-
շիր, զօրանալով, իր շուրջը
հաւաքեց Պարթև վերջին
թագաւոր Արտաւան Ե.է զրծ-
գոհ եղողները, երեք մեծ
պատերազմներու մէջ յաղ-
թեց Արտաւանին, դայն ըս-
պաննեց ու գահ բարձրացաւ:
Պարթեւական հարատութիւնը,
այս կերպով, վերջացաւ և
հիմնուեցաւ Սասանեան հա-
րստութիւնը: Պարթեւները
երկար ատեն Հռոմայեցւոց և Յունաց հետ
շփուելով աւելի քաղաքակրթուած էին, մինչ
Սասանեանները աւելի ասիական էին և կ'ուզ էին
ոչնչացնել ինչ որ յունական և հոռմէական էր:

ԽՈՍՔՈՎ. Բ.— Այս ատեններ Հայոց թագաւ-
որն էր Խոսրով Բ. որ Արտաւան Ե.ի մօտիկ

Արտաշիրի դրամը

աղքականն էր։ Բնական է որ Արտաշիր լաւ աչքով չէր նայեր Խոսրով Բ. ի վրայ։ Եւ իրաւալ, Հայոց թագաւորը իր շուրջը հաւաքելով շատ մը Պարթև Արշակունիներ, մեծամեծ պատերազմներ մղեց Արտաշիրի դէմ և յաղթեց ալ, բայց չկրցաւ կործանել Սասանեան հարստութիւնը։ Այս կոխները երկար տեւեցին։ Արտաշիրի յաջորդը, Շապուհ Ա., զիմեց խարդախութեան։ Անակ Պահլաւունի մեծ իշխանին մեծամեծ խոստումներ ըրաւ՝ եթէ սա կարենար զինքը աղատել Խոսրովէն։ Անակ ընտանիքով փախաւ եկաւ Խոսրովի քով և խարդախութեամբ զայն սպանանց։ Ասոր իբր վրէժ Հայերը սուրէ անցուցին Անակի ընտանիքը որմէ աղատեցաւ Գրիգոր անոնով տղայ մը, որ կեսարիա տարուեցաւ։ Իսկ Շապուհ տիրելով Հայաստանի հրամայեց ոչընչացնել Խոսրով Բ. ի ընտանիքը։ Այս կոտորածէն աղատեցան փոքրիկն Տրդատ, զոր Արտաւազդ Մամիկոնեան Հռոմայեցւոց կողմ փախցուց, և առ Խոսրովիդուխտ քոյրը, զոր Օտա Ամասունի իր քով տարաւ ու պահեց։

Անկէ յետոյ Հայաստան 25 տարիի չափ Պարսկաստանի մէկ նահանգը եղաւ և կառավարուեցաւ պարսիկ սատրապներով։ Ի վերջոյ, կոխները նորէն վերսկան, մինչև որ Հռոմա-

յեցւոց Դիոկղետիանոս մեծ կայսրը ստիպեց Պարսից Վոամ Բ. արքան որ Հայաստանն ու Միջագետքը իրեն թողու։

Տրդատ Հռոմայեցւոց քով մեծնալով իր քաջութիւններովը մեծ անուն մը վաստկած էր։ Կը պատմեն թէ անգամ մը կառքով մրցում կատարած ատեն իր հակառակորդը երբ զինքը խարդախութեամբ վար ձգեց, Տրդատ անոր կառքին ետեւէն վաղեց և այնպէս ուժով մը բռնեց որ ձիերը չկրցան շարժիլ։ Տրդատ զինուոր եղաւ հոռմէական բանակին մէջ։ Անդամ մը զինուորները ապստամբեցան իրենց պետին դէմ և կ'ուզէին սպաննել զայն։ Տրդատ մինակը կեցաւ իր պետին զրանը առջեւ ու չձգեց որ մէկը մօտենայ անոր։

Ուրիշ անգամ մըն ալ Տրդատ Հռոմի կայսեր փոխարէն գօտեմարտեցաւ թշնամի ցեղին թագաւորին դէմ և յաղթեց անոր։ Ասկէ կայսրը շատ գոհ մնաց և ուղեց որ Տրդատը նորէն իր հօր գահը բարձրանայ։

ՀԱՅՈՑՈՒՄՆԵՐ. — 226 բուտկանին ի՞նչ փափոխութիւն կատարուեցաւ Պարսկաստանի մէջ եւ ի՞նչպէս։ Այն ատեններ ո՞վ էր Հայոց քաջաւորը եւ ի՞նչ բրաւ։ Ո՞վ էր Անակ Պահլաւունին եւ ի՞նչ բրաւ։ Անկէ յետոյ ի՞նչ եղաւ Հայաստանը։ Ի՞նչեր կը պատմեն Տրդատի մասին։

ԴԱՍ ԺԷ.

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՏՐԴԱՏ Գ. ԵՒ Ա. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԿՈՐԻՉ

Պարսից և Հռոմայեցւոց համաձայնութենէն վերջ Տրդատ թագաւոր պատկուեցաւ և Հայաստան եկաւ: Հայ աղդը զինքը սիրով ընդունեց և Պարսից Վռամ թագաւորն ալ ճանչցաւ անոր թագաւորութիւնը: Բայց երբ Վռամին յաջորդեց ներսէն, կոխուները վերսկսոն, որով հետեւ ներսէն ալ իր նախորդներուն պէս կ'ուզէր Հռոմայեցիք Ասիայէն դուրս վռնտել: Տիրելէ յետոյ Հայաստանի, ներսէն յարձակեցաւ Հռոմայեցւոց վրայ և անոնց յաղթեց: Հռոմայեցիք նոր բանակ մըն ալ զրկեցին, բայց այս առամ ներսէն հազիւ կրցաւ փախչիլ և աղատիլ:

Մծրինի մէջ կնքուեցաւ հաշտութեան դաշինք մը որ 40 տարի խաղաղութիւն տուաւ աշխարհի: Այս նշանաւոր դաշինքով Հայաստան կը մնար դաշնակից Հռոմի և իր սահմանները կ'ընդարձակուէին:

Ահա այս խաղաղութեան տարիներուն էր որ պատահեցաւ մեր պատմութեան ամենէն նշանաւոր դէպքերէն մէկը: — Հայ աղդը ընդունեց Քրիստոնէութիւնը:

Այս մեծ դէպքը տեղի ունեցաւ 305 թուականին: Գաղղիա մեղմէ 191 տարի վերջ ընդունեց Քրիստոնէութիւնը: Անգլիա՝ 300, իսկ Գերմանիա՝ 500 տարի վերջ:

Քրիստոնէութիւնը մեր մէջ տարածողներն եղան Մեծն Տրդատ և Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Տրդատէն և Լուսաւորչէն առաջ ալ Հայոց մէջ քրիստոնեաներ կային: Քրիստոսի աշակերտներէն Թագէսս և Բարթողէմէսս քարոզչութեան եկած էին Հայաստան և հոն նահատակուած էին: Մեծն Տրդատի օրով ան պաշտօնական կրօն դարձաւ:

Հայաստանի Լուսաւորիչը եղաւ Անակի որդին որ, ինչպէս ըսինք, կեսարիա տարուած, հոն իրը քրիստոնեայ մեծցած և մկրտուած էր Գրիգոր անուամբ: Ան հոն ամուսնացած ու Վրթանէս և Արիստակէս անունով երկու զաւակներ ունեցած էր: Յետոյ բաժնուեղով իր ընտանիքէն Տրդատի քով ծառայութեան մտած էր և Հայաստան եկած: Տրդատ իմանալով Գրիգորի ով ըլլալը, զայն բանտարկած էր: Այս ատեններ կարեւոր դէպք մը պատահեցաւ Հայաստանի մէջ: Հռոմէն Հայաստան փախած էր աղջիկներու խումբ մը, 37

հոգի։ Այս խումբին պետն էր Գայիանէ, բայց
մէջերնին ամենէն գեղեցիկն էր Հռիփսիմէ։ Ա-
սոնք քրիստոնեայ էին և փախած էին կայսեր
ձեռքէն, որ կ'ուզէր Հռիփսիմէն թագուհի առ-
նել։ Կայսրը երբ իմացաւ որ այս կոյսերը Հա-
յաստան փախեր են, դրեց Տրդատին որ վնտոէ
զանոնք և Հռիփսիմէն իրեն զրկէ։ Երկար վըն-
տըռառուքէ յետոյ վերջապէս կոյսերը դանուեցան։
Բայց Տրդատ ուզեց որ Հռիփսիմէ իրեն թագու-
հի ըլլայ։ Հռիփսիմէ մերժեց, որովհետեւ Տրդ-
ատն ալ կայսեր պէս կուպաշտ էր։

Ասոր վրայ Տրդատ զայրացաւ և նահատա-
կեց բոլորը։ Կոյսերու նահատակութենէն յետոյ,
Տրդատ հրանդացաւ, Խոսրովիդուխտի երազնե-
րուն վրայ Գրիգորը բանտէն հանեցին և ան-
բժշկեց Տրդատը, որ ընդունեց Քրիստոնէութիւ-
նը։ Քրիստոնեայ դարձան նաև իր կինն ու քոյրը
և նախարարներէն շատերը։ Յետոյ թագաւորն
ու Գրիգոր շրջեցան Հայաստան և կործանեցին
մեհեանները, շինեցին եկեղեցիներ։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Տրդատ ի՞նչպէս Հայաստանի
քաջաւոր եղաւ։ Մծրինի դասինքով ի՞նչ կ'ըլլար Հայա-
տանը։ Հայերը ե՞րբ բրիստոնեայ դարձան, որո՞ւ ձեռքով,
ի՞նչպէս։

ԴԱՍ ԺԸ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼԵՆ ՅԵՏՈՅ

Հեթանոսական կրօնը անմիջապէս չվերջա-
ցաւ։ Քուրմերը ապատամբեցան, յաղթուեցան
և փճացան։ Որով նոր կրօնքը զէնքի ուժով
տարածուեցաւ մեր մէջ։

Նորադարձներուն հոգեւոր տեսուչ պէտք
էր։ Գրիգոր 16 նախարարներու հետ կեսարիա
գնաց, եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ու վերադար-
ձին մկրտեց թագաւորը, անոր ընտանիքը, նա-
խարարները և բիւրաւոր մարդիկ։ Եինեց եկե-
ղեցիներ, օրինակ Էջմիածինը և Ա. Կարապետը։

Յետոյ Գրիգոր բացաւ դպրոցներ՝ նոր կրօն-
քը ուսուցանելու համար։ Ուսուցիչները յոյն էին
և ասորի, որոնք այդ լեզուներով կ'ուսուցա-
նէին, քանի որ հայերէն գիր ու գիրք չկար։
Ամէն գասակարգի տղաք կ'ընդունուէին այդ
դպրոցներուն մէջ, մանաւանդ քուրմերու տղաքը։
Ասոնցմէ 12 ը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան։

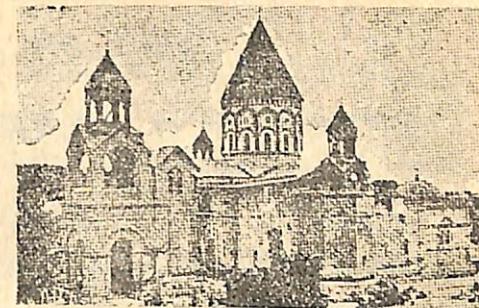
Լուսաւորիչ եկեղեցիներու նիւթականին ալ

հոգ տարաւ։ ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈւ կալուածները եկեղեցին ու եկեղեցականներուն անցան։ Լուսաւորիչ ինքը, իրեւ ազնուական, մեծամեծ կալուածներ ունէր։ Այսպէս որ, ժամանակ մը յետոյ, նախարարներէն ոչ մէկը կրնար հաւասարիլ կաթողիկոսին՝ հարստովմեան և ուժի կողմէ։ Այս կերպով կաթողիկոսները շատ աղդեցիկ դարձան։

312 թուականին Հայերը այնքան ջերմ քրիստոնեայ էին որ երբ Մաքսիմիանոս կայսրը ուղեց զէնքով հին կրօնքը վերահաստատել Հայաստանի մէջ, Հայերը զէնքի դիմեցին և յաղթեցին կայսեր։ Բայց կոստանդիանոս կայսրը 312 ին քրիստոնէութիւնը աղատ կրօնք հռչակեց և 323 ին ինքն ալ քրիստոնէութիւնը ընդունեց։ Այսպէս, Հայաստան և Հռոմ կրօնքով իրարումիացան և Պարսկաստան ա՛լ աւելի թշնամացաւ Հայաստանի։

Այս ատեններ Պարսից թագաւորն էր Շապուհ Բ. որ 70 տարի թագաւորեց։ Ան բնաւ գոհ չէր որ Հայերը և Հռոմայեցիք կրօնքով իրարումիացան և դաշնակից ալ եղան։ Բայց բան մը չէր կրնար ընել, որովհետեւ Հռոմի հետ կնքած դաշնքին ժամանակը չէր լրացած։ Ուստի աշխատեցաւ որ հայ նախարարները ապստամբեցնէ

Տրդասի դէմ
և ուրիշ թշնամիներ ստեղծէ։
Սակայն Տըրդատ բոլորին
ալ արժանի դասը տուաւ։

Հայաստան

Ա. Էջմիածին

Տրդասի ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով այնքան զօրացած էր որ դրացի փոքր երկիրները՝ Վրաստան և Աղուանիստան՝ իր աղգեցութեան տակ ինկան։ Քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն մտաւ Վրաստան և երկու աղգերը իրարու հետ բարեկամացուց։

Մեծն Տրդատ մեռաւ 329 թուին, թողլով մեծ ու զօրաւոր Հայաստան մը։ Իրմէ առաջ վախճանած էր Լուսաւորիչը։

ՀԱՅՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Տրդատի բազաւորութեան յետոյ ի՞նչեր պատահեցան։ Քրիստոնէուրիւնը ե՞րբ եւ ի՞նչպէս տարածուեցաւ մեր մէջ։ Ա՞վ եղաւ Հայոց առաջին կայսերը։ Ի՞նչ զործեր տեսաւ Լուսաւորիչը։ Ո՞վ եւ այն ատեն Պարսից բազաւորը եւ ինչե՛ր բրաւ։ Ի՞նչպէս եւ Հայաստանը Տրդատի ժամանակ։

ԴԱՍ ԺԹ.

ՏՐԴԱԾ Գ.Ի ՅԱԽՈՐԴԻԿԵՐԸ

Տրդատ Գ. ի և Լուսաւորչի մահէն ետքը չայսատանի պայմանները փոխուեցան։ Նախ, Պարսիկները շատ գժգոհ էին որ Հայեր կրօնքով իրենցմէ բաժնուեցան և յունաէր կուսակցութիւնը յաղթանակեց։ Յետոյ, նախարարները այնքան զօրացեր էին որ ա՛լ չէին հնազանդեր թագաւորին։ Ասոնք պարսկասէրներն էին և շատ անդամ Շապուհի դրդումով կը գործէին։ Այս կուսակցութիւններէն զատ հիմա կար նաև հոգեւորականութիւնը, որ թագաւորին չափ ուժով էր։

Տրդատէն յետոյ պայքար մը սկսաւ թագաւորին և պարսկասէր նախարարներուն միջէ չոգեւորականութիւնն ու յունասէրները շատ անդամ թագաւորին կողմն էին։

ԽՈՍՔՈՎ Գ. — Տրդատին յաջորդեց Խոսրով կոստակ, Խոսրով կը ջանար իր հօր գործը շարունակել։ Ան իր աղղեցութիւնը տարածեց նաև վրաց և Աղուանից երկիրներուն վրայ և վրթանէսի որդին Գրիգորիսը անոնց վրայ եպիսկոպոս նշանակեց։ Մամիկոննեան նախարարներու հետ ալ բարեկամ էր և Վաչէ Մամիկոննեանը կարգեց սպարապետ։

Շուտով՝ նախարարներու մէջ կոխ ծագեցաւ, մանաւանդ Մանաւաղեանց և Արդունեաց նախարարներուն միջև, որոնք թագաւորն ալ անպատճեցին։ Վաչէ սպարապետը, թագաւորին հրամանաւ ջարդեց ու վերջացուց այս երկու տոհմերը։

Այս ատեններ Շապուհ գրդուեց Մաղքթաց Սանեսան թագաւորը որ Հայսատան արշաւէ։ Բայց Վաչէ անոր յաղթեց և Վահան Ամաստանի անոր դլուխը կարեց։

Խոսրով իր գահը փոխադրեց Գուին և շինարարութիւններ ըրաւ։

Երբ քառանամեայ դաշինքը վերջացաւ, Շապուհ Հայսատանի սահմաններուն մօտեցաւ և ապստամբեցուց Բղնունեաց և Աղձնեաց իշխանները, որոնք Վաչէն սպաննուեցան։ Յետոյ, Շապուհ ինք եկաւ Հայսատան, բայց պարտուեցաւ։ Հերոս Վաչէն ալ ինկաւ այս պատերազմին մէջ։

Խոսրով թագաւորեց 10 տարի։ Ան իր կեանքը պատերազմներով անցուց։ Թէև յաղթեց պարսկասէր կուսակցութեան, բայց չկրցաւ վերջ տալ անոնց փափաքներուն։

ՏիրԱՆ. — Խոսրովի որդին Տիրան, թոյլ և անհաստատ բնաւորութեան տէր էր։ Խնք չէր սիրեր ո՛չ չոռմէացիները և ո՛չ ալ Պարսիկները։ Տիրան եթէ կրնար միանալ կաթողիկոսին ու նախարարներուն հետ շատ մեծ գործեր պիտի

կրնար տեսնել, որովհետեւ Պարսիկներն ու Հռումայեցիք ուրիշ տեղեր պատերազմի մէջ էին: Բայց ան չը սիրեր նաև եկեղեցականներն ու նախարարները: Ան ծեծի տակ սպաննել տուաւ Յուսիկ կաթողիկոսը որովհետեւ սա զինքը յանդիմանած էր իր անվայել կեանքին համար, և խեղդել տուաւ Դանիէլ եպիսկոպոսը, որ այս պատճառաւ հրապարակաւ զինքը յանդիմանած էր:

Եկեղեցականներն ու թագաւորը, այսպէս, իրարու հետ գժտեցան: Այս ինդրին մէջ մեծ դեր խաղաց նաև Հայր Մարդաբետը, որ թագաւորի կալուածներուն վրայ կը հսկէր և հակառակ էր հոգեւորականներուն և նախարարներուն:

Շապուհ, օդ տուելով Հռոմայեցւոց ուրիշ տեղ պատերազմով զբաղած ըլլալէն, խարելով, Տիրանը իր քով տարաւ և աչքերը փորել տուաւ: Ան կ'ուղէր Հայաստանը նորէն դրաւել:

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Տրդառէ յետոյ ի՞նչ վիճակի մէջ եր Հայաստանը: Ո՞վ յաջորդից Տրդառի եւ ինչե՛ր բռաւ: Ինչե՛ր բռաւ Շապուհ բազաւորը: Ի՞նչքան բազաւորեց Խոսրով:

Ո՞վ յաջորդից Խոսրովին եւ ի՞նչախի մէկն եր: Ի՞նչպէս վարուեցաւ եկեղեցականներու հետ: Ո՞վ եր զինք գրգռողը եւ ինչո՞ւ: Ի՞նչպէս վերջացաւ իր կեանքը:

ԴԱՍ Ի.

ԱՐՃԱԿ Բ.

ԱՐՃԱԿԻ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՑԱՐԻՆԵՐԻ.— Եապուհ կ'ուղէր Հայաստանը Պարսկաստանի մէկ նահանգը դարձնել, սակայն Հայերը հակառակեցան և կոստանդ կայսրէն օդնութիւն խնդրեցին: Կայսրը անձամբ եկաւ Հացաստան և Հայոց օդնութեամբ յաղթեց Եապուհի, որ իր ընտանիքը գերի ձղելով փախաւ: Յետոյ հաշտութիւն եղաւ և Հայաստան Հռոմայեցւոց գերիշխանութեան տակ անցաւ: Գերիները արձակուեցան ու Տիրանն ալ ետ դարձաւ: Թագաւոր եղաւ Արշակ Բ. (350—368):

Բայց նոր թագաւորին գործը գժուար էր: Ան պիտի հանգստացնէր նախարարները և բարեկամ պիտի մնար թէ՛ Հռոմայեցիներուն և թէ Պարսիկներուն, ինչ որ զիւրին չէր:

Իրեն կապեց Հռոմայեսէր նախարարները, կարեւոր պաշտօններ յանձննելով անոնց: Լուսաւորչին ցեղէն ներսէն ալ, որ զարգացած ու մեծ մարդ մըն էր, նախ իր քով քարառողարութեան առաւ և յետոյ զայն կաթողիկոս ընտրել տուաւ:

Պարսկասէր նախարարները գոհ չմնացին այս
բաներէն:

Արշակ Հռոմայեցւոց հետ սիրով կ'ապրէր և
կայսեր ընտանիքէն Ողիմպիադա անուն աղջկան
մը հետ ամուսնացած էր: Ան կ'աշխատէր բարե-
կամ մնալ նաև Շապուհին: 13 տարի այսպէս
անցաւ:

Այս ատենները Հռոմայեցիք պարտուելով
Պարսիկներէն, ստիպուեցան Հայաստանի մէկ
մասը Պարսից թողուլ և Հայաստանէն քաշել ի-
րենց զօրքը: Արշակ մնաց անօդնական:

ԱՐՃԱԿ ԿԲ ԳԺՑԻ ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԵՒՄԻ ՀԵՑ.—
Մեծն Ներսէսի օրով եկեղեցին ու եկեղեցակա-
նութիւնը շատ զօրացան: Մեծն Ներսէս ամէն
կողմ շինեց վանքեր որոնք լեցուեցան վարդա-
պեսներով և արեղաններով: Շինեց նաև դպրոց-
ներ, հիւանդանոցներ, անկելանոցներ, օտարա-
նոցներ և այլն և բոլորին ալ եկամուտներ սահ-
մանեց: Հոգեւորականները շատ հարստացեր էին
և իշխաններէ աւելի աղդեցիկ էին: Նախարար-
ները այս բանը չէին կրնար տանիլ ու կը դըր-
դըռէին թագաւորը որ անոնց ձեռքէն հողերը լսէ:
Եւ որովհետեւ Ա. Ներսէսն ալ միշտ կը խառնուէր
թագաւորի դորձերուն, իրենց յարաբերութիւն-

ները պաղեցան: Ու երբ Արշակ ստախօս նախա-
րարներէն խարուելով սպաննեց Գնէլը, որ Պոլ-
սէն նոր վերադարձեր էր և կը սիրուէր ամէնքէն,
ու քիչ յետոյ ամուսնացաւ անոր Փառանձեմ ա-
նուն կնոջը հետ, Ա. Ներսէս գժտեցաւ Արշակի հետ
և դորձերէ քաշուեցաւ: Սնկէ յետոյ, հոգեւորա-
կանները ա'լ կարեւորութիւն չէին տար Արշակին:

ԱՐՃԱԿ ԵՒ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ.— Բայց Արշակ
գժտեցաւ նաև նախարարներուն հետ: Թագաւ-
որը կ'ուզէր որ անոնք իրեն հպատակին, իսկ
նախարարները չէին ուզեր: Ուստի ան Մասիսի
ստորոտը շինեց նոր քաղաք մը՝ Արշակաւան՝ և
հրաման հանեց թէ ո'վ որ հոն գայ բնակի, ինչ
յանցանք ալ որ դորձած ըլլայ, պիտի ներուի:
Ամէն տեսակ գէշ մարդիկ հոն հաւաքուեցան:
Արշակ կ'ուզէր անոնցմէ նոր բանակ մը կազմել:
Ուստի գժգոհ նախարարները միացան ու գացին
կործանեցին Արշակաւանը և բնակիչները կոտո-
րեցին: Սնկէ զատ Արշակ սպաննել տուաւ իրեն
հակառակորդ նախարարներէն ում անք:

Այս բաները կ'ըլլային ճիշդ ա'յն ժամա-
նակ երբ կայսրը կը հաշտուէր Պարսիկներուն
հետ և զօրքերը կը քաշէր Հայաստանէն: Որով,
Արշակ լքուեցաւ թէ՝ Հռոմայեցիներէն, թէ

հայ հոգեւորականութենէն, և թէ իր նախարարներէն։

ՓԱՌԱՆՉԵՄ ԹԱԳՈՒՀԻՒՆ. — Արշակի իր նախարարներուն հետ ունեցած վէճերուն մէջ մեծ դեր խաղաց Փառանձեմ թագուհին։

Փառանձեմ Սիսեաց իշխանի աղջիկն էր, գեղեցիկ և խելացի։ Ան ամուսնացած էր Գնէլի հետ, որ Արշակի եղբօրորդին էր։ Արշակ Գնէլը սպաննել տալէ յետոյ իրեն թագուհի առաւ Փառանձեմը։

Սիսեաց իշխանները պարսկասէր ըլլալով Արշակի պալատին մէջ զօրացաւ պարսկասէրներու աղդեցոթինը և յունասէրները ասկէ դժգո՞ն մնացին։ Արշակի դիրքը շատ տկարացաւ։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Ի՞նչ բաներէ յետոյ Արշակ Բ. գահ բանձացաւ։ Ի՞նչպէս անցան իր բազաւորութեան առաջին տարիները։ Ի՞նչո՞ւ Արշակ զժուցաւ Ա. Ներսէսի հետ։ Ի՞նչ զիտէք Ա. Ներսէսի մասին։ Ի՞նչո՞ւ Արշակ զժուցաւ նախարարներուն հետ եւ ի՞նչ բրա։ Ա՞վ եւ Փառանձեմը եւ ի՞նչպէս բազուիի եղաւ։

ԴԱՍ ԻԱ.

ԱՐՃԱԿԻ ԵՒ ՓԱՌԱՆՉԵՄԻ ՄԱՀԸ

Արշակէն դժգո՞ն նախարարներէն Մեհրուժան Արծրունին, որ կ'երազէր Հայաստանի թագաւոր դառնալ, գնաց նապուհի մօտ, ուրացաւ իր կրօնքը և Հայոց թագաւոր դառնալու խոստումը առնելով պարսիկ զօրքով եկաւ Հայաստան։ Նախարարներէն ուրիշներ ալ կային որ իրեն համաձայն էին, օրինակ՝ Վահան Մամիկոնեանը, որ, նոյնպէս իր կրօնքը ուրացաւ և ամուսնացաւ նապուհի քրոջը հետ ու մեծ պաշտօն մը ստացաւ։ Եւ այս բանները Պարսից թագաւորին դործին կուգային, որով հետեւ ան կ'ուզէր կործանել Արշակունեաց թագաւորութիւնը, Հայերը կը ակապաշտ զարձնել ու Հայաստանը իր երկրին կցել։

Մեհրուժան և Վահան շատ անդիմութիւններ գործեցին Հայաստանի մէջ։ Անոնք նոյն խոկ քանդեցին Արշակունի թագաւորներուն գերեզմանները և ոսկորները դուրս հանեցին։ Բայց Արշակի հետ մնացեր էր հերոս Վասակ Մամիկոնեանը, որ մէկ քանի անգամ յաղթեց այս ուրացող իշխաններուն։

Երբ Արշակ բոլորովին անօգնական մնաց, նապուհի հրաւերով գնաց Պարսկաստան իր Վա-

սակ սպարապետին հետ։ Շապուհ, հակառակ որ
խօսք առուած էր Արշակին թէ վնաս պիտի չհասցնէ
իրենց, երկուքն ալ բանտարկեց Անյուշը բերդը,
ուր Վասակը մորթազերծ ըրաւ, իսկ Արշակ
անձնասպան եղաւ։

Շապուհ, ապա զօրք զրկեց Հայաստան։ Փառ
առնձեմ թագուհին իր Պապ որդիին հետ ամրա-
ցաւ Արտադերս բերդին մէջ։ Վասակի որդին
Մուշեղ, ուրիշ Եշխաններու հետ ղիմեց Վաղէս
կայսրին, իսկ Պապ կտրելով պարափաց շղթան դուրս
ելաւ բերդէն, զօրք ժողվեց և նեղութիւններ տուաւ
Պարսից որոնք զուր աշխատեցան զինքը բռնել։

Բայց Արտադերս բերդը ինկաւ և Պարսիկ-
ները Հայոց քաջ և գեղանի թագուհին՝ Փառան-
ձեմը՝ դերի տարին ու վատարար սպաննեցին։

Յետոյ, պարսից զօրքը ցրուեցաւ Հայաստան
և գրաւեց բերդերը, մինչև որ օդնութեան Հա-
սան հոռմէական զօրքերը։

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Ո՞վ էր Մեհրաւան Արծրունին
եւ ի՞նչ կ'երազէր։ Ո՞վ էր Աշան Մամիկոնիանը եւ ի՞նչ
քած էր։ Ինչեւ քին Հայաստանի մէջ այս ուրացող ի-
խանները, ի՞նչ ստիպուեցաւ լինել Սրբակ։ Ի՞նչ դէպին
պատահեցան Հայաստանի մէջ եւ ի՞նչ եղաւ Փառանձեմը։

ԴԱՍ ԻԲ.

Պ Ա Պ

Մեր զօրեղ և հեռատես թագաւորներէն
մէկը եղաւ Պապը, որ թագաւորեց 369—374
թուականին։

Պապ երիտասարդ էր երբ գահ բարձրացաւ։
Անիկա կ'ուզէր հաշա ապրիլ թէ՛ Հռոմի և թէ
Պարսկաստանի հետ։ Ուստի աշխատեցաւ իրեն
կապել պարսկասէր նախարարները, Բայց Մուշեղ
և Տերենդիոս յոյն զօրապետը զժգոհ մնացին։

Պապ շատ կը յարգէր նաև Ս. Ներսէսը, զոր
նորէն պաշտօնի կոչեց։ Ներսէս սկսաւ շարու-
նակել իր կէս ձգած գործը։ Նորէն աղքատանոց-
ներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ, կուսանոցներ
սկսան շինուիլ ամէն կողմ։ Եկեղեցիներն ու
վանքերը շատցան և մեծամեծ ծախսերու դուռ-
բացին ժողովրդեան համար, որ պատերազմնե-
րէն արդէն աղքատացած էր։ Ներսէս նորէն մեծ
աղդեցութիւն ձեռք բերաւ և կ'ուզէր որ թա-
գաւորն ալ իրեն ենթարկուի։ Իսկ թագաւորը
կ'ուզէր որ ամէն բան իր ձեռքը կեդրոնանայ։

Այս ատեններ յանկարծ մեռաւ Ս. Ներսէսը
և Պապը ինքինքը աղատ զգաց։ Ան կ'ուզէր
որ եկեղեցականները իրեն ենթարկուին։ Ուստի
չձգեց որ Ներսէսի յաջորդը՝ Յուսիկ Բ.՝ Կեսարիա

երթայ յոյն եպիսկոպոսէն կաթողիկոս ձեռնադրաւելու, այլ հայ եպիսկոպոսներէն ձեռնադրել տըւաւ: Պապի օրով չայոց եկեղեցին անկախ դարձաւ:

Եետոյ ան փակեց ներսէսի հիմնած բարեգործական հաստատութիւններէն շատերը: Աղքատներուն հրամայեց աշխատիլ, վանքերու, եկեղեցիներու կալուածները ետ առաւ և գիւղացներու վիճակին հոգ տարաւ: Մէկ խօսքով ան կ'ուզէր բարեկարդ և զօրաւոր չայաստան մը ունենալ, բայց զո՞յ գնաց յունասէր նախարարներու դաւին: Վաղէս կայսրը, հաւատալով Պապի հակառակորդներուն, իր քով՝ կիլիկիա կանչեց չայոց երիտասարդ թագաւորը: Պապ գնաց և պատիւներով ընդունուեցաւ: Բայց յետոյ կասկածելով թէ կայսրը զինքը պիտի ձերբակալէ, բանակէն փախաւ եկաւ չայաստան: Եւ Կայսրը կասկածելով թէ Պապը Պարսից կողմը պիտի անցնի, հրամայեց իր զօրապետին որ զայն սպաննէ: Յոյն զօրապետը ճաշի հրաւիրեց Պապը և դաւադրութեամբ զայն սպաննեց:

ՀԱՅՈՒԹՆԵՐ. — Ի՞նչպիսի բազաւոր մը եղաւ Պապը եւ ի՞նչ կ'ուզէր: Ի՞նչ բռու Ս. Ներսէկը եւ ինչո՞ւ գտնեցաւ Պապին եետ ալ: Ի՞նչպէս եղաւ որ Հայ եկեղեցն անկախ դարձաւ: Եետոյ ինչե՞ր բռու Պապը եւ ի՞նչ էս մեռաւ:

ԴԱՍ ԻԳ.

ԱՐՃԱԿ ԵՒ ՎԱՂԱՐՃԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Պապի մահը զայրացուց նախարարները առնըք պահ մը մտածեցին Պարսից կողմն անցնիլ, բայց տեսնելով թէ ատիկա աւելի վտանգաւոր պիտի ըլլայ, որոշեցին նորէն Վաղէսին դիմել և նոր թագաւոր մը խնդրել: Կայսրը թագաւոր նշանակեց երիտասարդ և քաջ Վարազդատը, ականչ չկախելով նապուհին, որ կ'առաջարկէր չայաստանը բաժնել իրենց միջեւ:

Նոր թագաւորը թէև քաջ բայց բաւականաշափ խելացի մէկը չէր: Եւ Մուշեղ Մամիկոնեանը կը հսկէր անոր վրայ որ չուումայեցւոց հետ բարեկամ մնայ: Իսկ թագաւորը կ'ուզէր բարեկամանալ Պարսից հետ: Ասոր վրայ թըշնամութիւն ինկաւ իր և Մուշեղի միջեւ: Իսկ երբ Մուշեղ կայսեր առաջարկեց որ Պարսից և Հոնաց գէմ զներու համար սահմաններու վրայ բերդեր շինէ և զանոնք հսկէական զօրքերով լեցնէ, հակառակորդ նախարարները Վարազդատը համոզեցին թէ՝ Մուշեղ չայաստանը Հոնամայեցւոց տալ կ'ուզէ. թագաւորը հաւատալով ճաշի կանչեց Մուշեղը և զայն սպաննեց: Ասոր վրայ Մանուէլ Մամիկոնեան գիւցաղն նախա-

Ծարը մեծ պատերազմի մը մէջ յաղթեց վառաղդատի, Հայաստանէն վունտեց դայն և ինքեղաւ իշխանապետ:

Մանուէլ 7 տարի կառավարեց Երկիրը խաղութեամբ։ Պարսիկները զինքը կը սիրէին, իսկ կայսրը ուրիշ տեղ զբաղած էր։ Մանուէլ չնչեց Պապի կարգադրութիւնները և վերանորոգեց Ա. Ներսէսի գործը։ Հայաստան խաղաղ շրջան մը ունեցաւ նորէն։ Մանուէլ Պապի կիւնը՝ Զարմանդուխու՝ թագուհի յայտարարեց և անոր Երկու փոքր զաւակները՝ Արշակ և Վաղարշակ՝ թագաւոր ըրաւ։ Իր աղջիկը տուաւ Արշակին և ինք եղաւ թագաւորահայր, բարեկամանալով Պարսից հետ։ Շապուհ շատ գոհ մնաց և նուէրներ զրկեց Մանուէլին, իսկ Արշակի և Վաղարշակի ալ թագեր։ Շապուհ Սուրէն զօրապետն ալ զօրքով զրկեց Հայաստան զայն պաշտպանելու համար։

Սակայն քիչ յետոյ մեռաւ Վաղարշակը և Արշակ Գ. մինակ թագաւորեց։

Աւելի վերջը Մեհրուժան թշնամութիւն ձգեց Մանուէլի և Սուրէնի միջև։ Անոնք նոյն իսկ պատերազմեցան և Սուրէն յաղթուեցաւ։ Այս կուլին մէջ ինկաւ փառասէրն Մեհրուժան Քիչ յետոյ մեռաւ նաև Մանուէլը։

Արշակ Երիտասարդ էր ու չկրցաւ զսպել նախարարները։ Պարսկասէրները Շապուհի դիմեցին և նոր թագաւոր մը խնդրեցին։

Թէոդոս կայսրը, որ ուրիշ կողմ զբաղած էր պատերազմով, ուզեց Հաշտուիլ Պարսից հետ առաջարկեց բաժնել Հայաստանը. Շապուհ Գ. ի ուղածն էր այդ. Բարձր Հայք և Ծոփք Հռոմայեցւոց անցաւ իսկ մնացեալը՝ Պարսից։ Արեւմբաեան կամ Յունաց Հայաստանը շատ փոքր էր, բայց կարեւոր էր կայսեր համար։

Արշակ չուզեց մնալ պարսկական բաժնի մէջ և խումբ մը նախարարներու հետ անցաւ յունաց բաժինը, որուն մայրաքաղաքն էր Կարին։

Հայաստանի այս առաջին բաժանումը տեղի ունեցաւ 384 թուին։

Թէոդոս կայսեր այս յիմար քայլը քանդեց 500 տարիներէ ի վեր Հռոմայեցւոց կերտած ամբողջ գործը։ Ան տկարացուց Հայաստանը և ճամբայ բացաւ բարբարոսներուն առջեւ։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Պապի մահէն յետոյ ի՞նչ խորհեցան նախարարները եւ ո՞վ եղաւ բազաւոր։ Ի՞նչպիսի մէկն էր Վարազդար, ի՞նչ կը փափաքէր եւ ի՞նչ եղաւ վերջը։ Ի՞նչ գործեր տեսաւ Մանուէլ Մամիկոնեանը։ Ի՞նչպէս մեռաւ Մեհրուժանը։ Ի՞նչ ուզեց ընել Թէոդոս կայսր։ Ե՞րբ եւ ի՞նչ ձեւով բաժնուեցաւ Հայաստանը առաջին անգամ։ Ի՞նչ բռաւ Արքակ Գ.։

ԴԱՍ ԻԴ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԵՐԿՈՒ ԹԱԳԱԾԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

.....◊.....

ԽՈՍՔՈՎ Դ. — Շապուհ Գ. անմիջապէս չի վերջացուց Արշակունեաց թագաւորութիւնը: Ան իր բաժնի վրայ թագաւոր դրաւ Խոսրով, որ Արշակունի էր: Ասոր վրայ յունաց բաժին գաւցող նախարարներէն շատերը երենց տեղերը վերադան. չեկողներուն կալուածները Խոսրով դրաւեց:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱԾԻՈՐՈՒԹԵՌՆ ՎԱԽՃԱՆԸ. — Այս կերպով յառաջ եկաւ երկու թագաւորութիւն: Ֆիչ վերջ անոնց մէջ կոխ ծագեցաւ և Արշակ յաղ թուեցաւ: 386 ին մեռաւ Արշակ և Թէոդոս կայսրը ա'լ իր բաժնի Հայաստանի վրայ թագաւոր չզբաւ և զայն դարձուց իր երկրին մէկ նահանգը:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ. — Երենց թագաւորին մահէն յետոյ հայ նախարարները չուղեցին ենթարկուիլ Յունաց: Խոսրովէն խնդրեցին երենց կալուածները ետ տալ որ վերադառնան: Այդպէս ալ եղաւ: Խոսրով Հայոց կաթողիկոս ըրաւ Մեծն ներսէսի որդին Սահակ Պարթեւը:

ՅԵՄՈՅ ԿԱՅՄՐԵՆ ԽՆԴՐԵց զինքը ճանչնալ նաև յունաց բաժնի թագաւոր և կայսրը ընդունեց: Որովհայաստանը նորէն միացաւ: Բայց այս բաները պարսկասէր նախարարներուն հաճելի չթուեցան: Անոնք վռամ Դ.ին դիմեցին և Խոսրովը ներկայացուցին իրեւ յունասէր: Վռամ Պարսկաստան կանչեց Խոսրովը, գահէն զրկեց և աքսորեց Անյուշը բերդը, իսկ Սահակ Պարթեւը աթոռէն զրկեց:

ՎՐԱՄՄՇԱՊՈՒՀ. — Վռամ Հայոց թագաւոր նշանակեց Վռամշապուհը 390 ին, որ Խոսրովի եղբայրն էր: Նոր թագաւորը հեռատես և իմաստուն էր: Ան Սահակ Պարթեւը պարսից արքային քով զրկեց: Առաջին անդամն էր որ Լուսաւորչի ցեղէն կաթողիկոս մը պարսից թագաւորին քով կ'երթար: Վռամ մեծ պատիւներ ըրաւ կաթողիկոսին, վերադառնուց անոր իշխանութիւնը և ընդունեց անոր բոլոր խնդրանքները:

Վռամշապուհ 25 տարի խաղաղ կերպով թագաւորեց: 40 ամեայ խաղաղութեան տարիներէն յետոյ, այս նոր շրջանին, Հայաստան շունչ առաւ: Այս ատենն էր որ տեղի ունեցաւ Գրոց Գիւտը:

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ. — Արքակէ յետոյ ո՞վ եղաւ Հայոց թագաւոր: Ի՞նչ զիտէք Արեւմտեան Հայաստանի հայ թագաւորութեան մասին. ի՞նչպէս վերջացաւ ան: Ի՞նչ զիտէք Արեւելեան Հայաստանի մասին: Որո՞նք եղան թագաւոր եւ ի՞նչ գործեր տեսան անոնք: Ո՞ր թագաւորին օրով տեղի ունեցաւ Գրոց Գիւտը:

ԴԱՍ ԻԵ.

**ԳԻՐԵՐՈՒ ԳԻՒԺԻՆ ՊՈ.ՏԾԱՌՈՒԾ. — ՔՐԻՍՏՈՆԵ-
ՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈց մէջ քարողուեցաւ նախ թաղէսս
և Բարթողէմէսս առաքեալներու միջոցաւ, սա-
կայն չկրցաւ արմատ բռնել։ Երկրորդ անգամ
քարողուեցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ և
այս անդամ թէպէտ ան յաջողեցաւ, բայց Հա-
յաստանի շատ մը վայրերուն մէջ մարդիկ գեռ
կը շարունակէին հետեւիլ հին կրօնքին։ Ասոր
պատճառն ալ այն էր որ հայերէն զիրեր չկա-
յին. Եկեղեցիներու մէջ Ս. Գիրքը յունարէն կամ
ասորերէն լեզուով կը կարդային և ժողովուրդը
շատ բան չէր հասկնար նոր կրօնքէն։**

Պապ թաղաւորը թէկ հայ Եկեղեցին ան-
կախ զարձուց, սակայն հայ Եկեղեցականները,
գրերու չգոյութեան պատճառաւ, ստիպուած էին
ասորերէն և յունարէն սորվիլ և այդ լեզունե-
րով կատարել Եկեղեցական արարողութիւնները։

Վռամշապուհի թաղաւորութեան ժամանակ
Հայոց համար սեփական զիր գտնելու խնդիրը
շատ մեծ կարեւորութիւն մը ստացած էր։

Այս կարեւորութիւնը աւելի շեշտեց Ս. Մես-
րոպը երբ Հայաստանի արեւելեան գաւառները
քարող չութիւն ընելէ վերադարձաւ Վաղարշա-
պատ Ս. Սահակի և Վռամշապուհի մօտ։ Ս. Մես-
րոպ անոնց բացատրեց սեփական զիրեր գտնելու
անհրաժեշտութիւնը, կաթողիկոսն ու թագաւորը
որոշեցին ուժ տալ Ս. Մեսրոպին։

Ի՞նչՊԵՍ ԳՏՆՈՒԵՑԱՆ ԳԻՐԵՐԸ. — Սեփական
զիրեր գտնելու գաղափարը Պարսից տէրութեան
ալ հակառակ չէր, քանի որ անոնք ալ կ'ուզէին
որ Հայերը Յոյներէն բոլորովին զատուին։ Ուս-
տի Ս. Մեսրոպ որոնումներու ելաւ։ Այդ գիւտը
տեղի ունեցաւ Սամուսատ քաղաքին մէջ։ Այս
գէպքը այնքան մեծ ու կարեւոր էր Հայոց հա-
մար, որ ժողովուրդը ատոր մէջ Աստուծոյ մա-
տը տեսաւ։

Ս. Մեսրոպ իր նոր զիրերը Հռովիանոս ա-
նուն գեղագիրի մը ցուցուց որ աւելի գեղեց-
կացուց զանոնք և բերաւ Հայաստան։ Այդ օրը
Հայոց համար մեծ օր մըն էր։ Այս գիւտը եղաւ
412 թուականին։

ԳՐՈՅ ԳԻՒԺԻՆ ՀԵՏԵԿԱՆՔԸ. — Ս. Սահակ և
Ս. Մեսրոպ անմիջապէս աշակերտներ հաւաքե-
ցին, անոնց սորվեցուցին հայերէնը և սկսան

թարգմանութիւններու։ Եկեղեցիներու մէջ ժամերգութիւնները սկսան հայրէն կատարուիլ և քրիստոնէութիւնը աւելի տարածուեցաւ։ Ամէն կողմ բացուեցան վանքեր և անոնց կից զըպդոյներ։ Ամենէն կարեւոր դպրոցն էր Վաղարշապատինը։

Յետոյ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ 40ի չափ ընդունակ աշակերտներ դրկեցին այն ասենուան նշանաւոր քաղաքները, Աղեքսանդրիա, Աթէնք և Պոլիսոր աւելի բարձր կրթութիւն ստա-

Ս. Մեսրոպ

նան։ Այս աշակերտները երբ վերադարձան, իրենց հետ բերին Աստուածաշունչի լաւ օրինակներ, որոնց վրայէն Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ իրենց նախապէս կատարած թարգմանութեանց պակասները լրացուցին։ Այս թարգմանութեամբ հայոց լեզուն ալ մշակուեցաւ և կատարեալ եւ-

զաւ։ Գիրերու գիւտով Հայը իր կիսավայրենի վիճակէն դուրս եկաւ և Ազգ մը եղաւ։

Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ և իրենց աշակերտները կը կոչուին Թարգմանիչներ, իսկ իրենց շըրջանը եղաւ մեր Ռուսակարը։

Ս. Մեսրոպ Աղուանիստան և Վրաստան երթալով անոնց համար ալ գիրեր գտաւ։ Յետոյ անցաւ Պոլիս, ներկայացաւ Թէոդոս Բ. կայսրին և յունաց պատրիարքին ու յունաց բաժնի Հայստանի մէջ ալ քարոզելու և սորվեցնելու արտօնութիւն ստացաւ։

Գիրերու գիւտով Հայ ազգը զատուեցաւ Արեւելին եւ մտով կապուեցաւ Նւրոպալի։ Իսկ ասիկա շատ մեծ հետեւանքներ ունեցաւ մեր աղզին համար։ Մենք դարձանք եւրոպական գաղափարներու և եւրոպական քաղաքակրթութեան տարածիչը արեւելքի մէջ։

Մինչև այսօր ալ այսպէս է տակաւին։

ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ.— Գրոց գիւտէն առաջ ի՞նչպէս էր Հայոց մտաւոր եւ հոգեւոր վիճակը։ Որո՞նք են Գրոց Գիւտին պատճառները։ Խ՛նչպէս, ե՞րբ եւ որո՞ւն կողմէ գտնուեցան մեր գիրերը։ Խ՛նչ եղաւ Գրոց Գիւտին հետեւանքը։

ԴԱՍ ԻԶ.

ԱՐԵԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

ԽՈՍՔՈՎ, ՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ԱՐՑԱՇԵՍ.— Պարսից Յաղկերտ Ա. թագաւորը Խոսրովը Անյուշ բերդէն հանելով կրկին նստեցուց Արշակունեաց դահուն վրայ։ Բայց Խոսրով միայն 8 ամիս ապրեցաւ։ Յաղկերտ չայոց վրայ թագաւորցուց իր որդին Շապուհը, որ կամաց կամաց պիտի պարակացնէր նախարարները բայց հայ իշխանները բնաւ չսիրեցին զինքը և զայն կ'անարգէին։ Շապուհ երբ ծածուկ չայաստանէն փախաւ Պարսկաստան՝ իր հօրը յաջորդելու համար, պատուիրեց իր զօրապետին որ ձերբակալէ նախարարները և իրեն զրկէ։ Հայերը միաբանեցան և ջարդեցին պարսից զօրքը, հրամանատարն ալ սպաննեցին։ Վուամ Ե. նոր բանակ մը զրկեց Հայերը պատժելու, բայց Սահակ Պարթև հաշտեցուց նախարարները Վուամի հետ, որ Հայոց վրայ թագաւոր դրաւ Վուամշապուհի որդին Արտաշէսը (422—428)։ Սակայն այս երիտասարդ թագաւո-

ըլ անարժան մէկն էր և անփորձ։ Նախարարները խորհուրդ ըրին և որոշեցին դիմել Վուամին որ գահընկեց ընէ Արտաշէսը։ Անոնք կաթողիկոսէն ալ պահանջեցին որ իրենց միանայ, սակայն հեռատես կաթողիկոսը խնդրեց իրենցմէ որ չընեն այդ բանը։ «Մեր հիւանդ ոչխարը օտար առողջ գայլէն աւելի լաւ է» պատասխանեց։ Նախարարները բարկացան կաթողիկոսին ալ և զիմեցին Վուամին, զանգատելով թէ՛ թագաւորին և թէ կաթողիկոսին մասին։ Պարսից թագաւորին ուզածն էր այդ։ Ան իր քով կանչեց թագաւորն ու կաթողիկոսը, երկուքն ալ պաշտօնանկ ըրաւ և չձգեց որ չայաստան վերապառնան։

Վուամ Հայաստանը ըրաւ Պարսկաստանի մէկ նահանգը և դրկեց Վեհմիհրշապուհ մարզպանը զայն կառավարելու համար։ Սուրմակ անուն եպիսկոպոսն ալ կաթողիկոս նշանակեց։ Այս նշանաւոր գէպքը տեղի ունեցաւ 428 թուականին։

Այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ տեւեց 362 տարի։ Սահակ Պարթեւով կը վերջանայ նաև Լուսաւորչի ցեղին կաթողիկոսութիւնը։

ԱՐԵԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆ-ՄԱՆ ՊԱՏՄԱՆԵՐԸ.—Արշակունեաց թագաւորու-

թեան կործանման գլխաւոր պատճառներն են. —

1. — Հայաստան կը գտնուէր երկու հակառակորդ մեծ պետութիւններու մէջտեղը — Հռոմի և Պարսկաստանի, որոնք կ'ուզէին տիրել մեր երկրին:

2. — Արշակունի թագաւորներուն մէջ ինեւացի և զօրաւոր մարդիկ քիչ եղան և չկրցան նախարարները միացնել:

3. — Լուսաւորչի ցեղէն կաթողիկոսները միշտ յունասէրներու կողմը բռնեցին:

4. — Հայ ժողովուրդը զեռ կը թուած չէր: Բայց, ինչքան որ թագաւորութիւնը կործանեցաւ, երկիրն ալ երկուքի բաժնուեցաւ, կը մնար սակայն նախարարութիւնը, զօրաւոր երեկեղին և Հայը դտած եր իր զիրը, որ զինքը նոր ի նորոյ ազգ պիտի դարձնէր ու քաղաքակրթուած ազգերու կարգը անցընէր:

ՀԱՅՑՈՒՄՆԵՐ. — Որո՞նք եղան Արշակունեաց Հարստուրեան վերջին երեք քագաւորները, ի՞նչ զիտէք անոնց իւրաքանչիւրի մասին: Որո՞նք օրով վերջացաւ Արշակունեաց քագաւորութիւնը եւ ի՞նչպէս: Անկէ յետոյ Հայաստանը ի՞նչպէս կառավարուեցաւ: Ի՞նչքան տեւեց Արշակունեաց Հարստուրիւնը: Որո՞նք են Արշակունեաց քագաւորուրեան անկման պատճառները: Ի՞նչպէս տեւեց ուրեմն մեր ազգը:

ԴԱՍ ԻԷ.

**ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵՍՔԸ
ԱՐՏԱՇԵՍՆ ԵՒ ԱՐՃԱԿՈՒՆԵԱՑ
ՀԱՐՍՏՈՒՐԵԱՆ ՕՐՈՎ**

ԹԱԴԱԿՈՒՐՆ ՈՒ ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՕՐէՆՔԸ. — Հայ թագաւորները եղած են բացարձակ միապետներ: Մնացեալ բոլոր մարդիկը իրենց ծառաներն էին: Հայ թագաւորը օրէնսդիր էր, զօրքին վերին հրամանատարը, դատաւորը և հեթանոսութեան շրջանին՝ նաև քրմապետը: Իր իշխանութիւնը ժառանգական էր. անդրանիկ զաւակը կը յաջորդէր հօրը:

Ուրիշ ազգերու կառավարութեան ձեւն ալ ասկէ տարբեր չէր:

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Սակայն Հայ թագաւորը իր շուրջը ունէր խորհրդականներ և բարձր պաշտօնեաններ, որոնք կը կոչուէին նախարար:

Այս նախարարներու ծագման պատմութիւնը որոշ չէ: Անոնցմէ շատերը հին ուրարտական Արծանէն մնացած էին: Ուրեմն անոնք բնիկ էին:

ինչպէս բնիկ էին Արտաշէսեան Հարստութեան թագաւորները։ Բայց Արշակունիները եկողը էին, Պարթև, և հետզհետէ հայացան։

Սակայն այս նախարարները իրենց ծագման մասին զանազան պատմութիւններ շինած էին։

Տրդատ Ա.ի օրով հայ նախարարութիւններու մէջ կարդ ու կանոնը աւելի օրոշ դարձաւ, բայց անոնք աւելի զարդացան Տրդատի յաջորդներու օրով, պարսից ազդեցութեան տակ։

Տրդատ Բագրատունի նախարարներուն տուաւքագիր ասպետուքեան իրաւունքը. Մամիկոնեաններուն՝ սպարապետուքիւն։ Արշակունեաց օրով հայոց բանակը 120,000 անձ կը հաշուէր։ Կարեւոր պաշտօն էր նաև հազարապետուքիւնը։ Այս պաշտօնը Տրդատ յանձնած էր Գնունիներուն։ Թագաւորի թիկնապահ գունդերու հրամանատարն էր Խորխոսուունեաց տունը, որ կը կոչուէր մաղլազ։ Իսկ թագաւորի կալուածներու, գանձերու, ամրոցներու և կանանցի պահպանութիւնը տրուած էր Մարդպետականներուն և պաշտօնեան կը կոչուէր Հայր-Մարդպես, որ փորձառու և խելացի մարդ մը պէտք էր ըլլար։

Կային տակաւին ուրիշ շատ մը պաշտօններ։ Կային նաև բդեշիներ, որոնք զօրաւոր նա-

խարարներ էին և իրենց պաշտօնն էր Հայաստանի սահմանները պաշտպանել։ Բդեշիներ էին Սիւնեաց, Գուգարաց, Աղձնեաց և Կաղմեանց իշխանները։

Հայ նախարարներու թիւը առաջ 70ի չափ էր, բայց քրիստոնեայ Արշակունիներու օրով առոնք շատցան, որովհետև Արշակունի թագաւորները սովորութիւն ունէին իրենց լաւ ծառայութիւն մը ընողին հողեր տալու և նախարարութեան աստիճանին բարձրացնելու։

Այնպէս որ քրիստոնեայ Արշակունիներու օրով երկիրը բաժնուեցաւ մանր մասերու։ Այս նախարարութիւններուն ամենէն հիներն էին Սիւնեաց և Աղձնեաց բդեշիութիւնները, որոնցմէ յետոյ կուգային Մամիկոնեաններու, Բագրատունիներու, Արծրունիներու, Խորխոսունիներու, Կամսարականներու և Ծոփաց ու Մոկաց նախարարութիւնները։

Նախարարին իշխանութիւնն ալ ժառանգական էր, անդրանիկը հօրը կը յաջորդէր։

Նախարարութիւնը պղտիկ թագաւորութիւն մըն էր։ Նախարարը ունէր իր ամրոցները, զօրքը և շատ անդամ իրարու զէմ կամ թագաւորին զէմ կոիւի կ'ելլէր։ Այս դրուքիւնը Հայաստանի տկարուքեան զլիսաւոր պատճառներէն մէկն էր։

Նախարարը կը կառավարէր իր երկիրը և
պարտաւոր էր սուրբ և զօրք տալ թաղաւորին:

Թագաւորը կրնար օրէնքներ դնել, բայց
նախարարներն ալ իրենց երկրին մէջ օրէնքներ
կը դնէին: Դատական իշխանութիւնը հողեւու
րականներուն կը պատկանէր, բայց նախարար
ներն ալ ունէին այդ իրաւունքը: Ամենամեծ
դատաւորը թագաւորն էր:

Ամէն նախարար իր սեփական դրօշակն ու-
նէր: Թագաւորն ալ ի՞րը:

Նախարարները պարտաւոր էին երգումով
հաւատարմութիւն ուխտել թագաւորին. Թագա-
ւորն ալ կը խոստանար տէր և խնամակալ ըլ-
լալ անոնց: Երդման խորհուրդը աղն էր:

Երբ նախարարները թագաւորին քով հա-
ւաքուէին, իրենց որոշ տեղերը՝ բարձերը՝ ունէին:
Առաջին բարձն ու պատիւը Սիւնեաց իշխանին էր,
երկրորդը՝ Բագրատունեաց, երրորդը՝ Արծրուն-
եաց, չորրորդը՝ Մաղխաղին, հինգերորդը՝ Մա-
միկոնեանց, և այլն:

Նախարարութիւնները մնացին, մինչ Արշա-
կունեաց թագաւորութիւնը կործանեցաւ: Անոնք
մեծ դեր խաղացին նաև Միջին Գարերու մէջ
և շարունակեցին մնալ մեր պատմութեան ա-
ռանցքը:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՔ ԵԽ ԳԻՒՂԱՅԻՔ. — Քաղաքա-
ցիները կ'ապրէին քաղաքներու մէջ և կը զբա-
զէին առեւտուրով ու արհեստներով: Բայց,
ինչպէս հիմա, առաջ ալ հայ ժողովուրդին մեծ
մասը կ'ապրէր գիւղերու մէջ և կը զբաղէր
հողագործութեամբ ու անասնապահութեամբ:
Այս դասը կը կոչուէր շինական: Ունէին իրենց
գիւղապետները և հարկատու էին նախարարնե-
րուն, իսկ ասոնք ալ՝ թագաւորին: Հարկերը
կուտային հում նիւթերով, նաև աշխատանքով:
Պետութեան հասոյթներուն ծանրութիւնը շի-
նականին վրայ ինկած էր:

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Հայոց թագաւորնե-
րը, նաև իշխանները, շատ կը սիրէին որսորդու-
թիւնը, որուն համար նոյնիսկ մասնաւոր ան-
տառներ պատրաստել կուտային և որսի կեն-
դանիներով կը լեցնէին: Մեծ բազմութեամբ
կ'երթային որսի, որ երբեմն ալ ոճիրով կը
վերջանար:

Քրիստոնէութենէ առաջ, թագաւորներն ու
իշխանները բազմակին էին, բայց թագուհին
մէկ էր:

Հարսանեկան և թաղման հանդէսները շատ
փառաւոր կ'ըլլային:

Հեթանոսութեան ատեն մանաւանդ, Հայոց մէջ տարածուած էր վրիժառութեան սովորութիւնը: Յանցաւորը շատ անդամ կը յանձնէին պաննուածի տիրոջ դատաստանին: Քրիստոնէութիւնը աշխատեցաւ վերջ տալ Հայոց հին, բարբարոսական սովորութեանց:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ.— Հեթանոսութեան ատեն քուրմերը մեծ աղդեցութիւն ունէին երկրի գործերուն մէջ: Հին մեհեանները ունէին մեծամեծ կալուածներ և հարուստ էին:

Երբ Հայեր քրիստոնէութիւնը ընդունեցին և մեհեաններու տեղ բարձրացան եկեղեցիներ ու վանքեր, այս վերջինները շատ աւելի հարստացան և հոգեւորականներու աղդեցութիւնը աւելի մեծցաւ:

Մինչև Պապ թագաւորը Հայոց կաթողիկոսները կեսարիոյ յոյն մետրոպոլիտէն կ'ստանային իրենց բարձր աստիճանը: Բայց Պապ վերջ տուաւ ատոր: Հայոց եկեղեցին անկախ եղաւ:

Հայոց կաթողիկոսները մինչև Սահակ Պարթև հայրապետը, կուսաւորչի ցեղէն կ'ըլլային, (հին ատեն մինչև իսկ կաթողիկոսները կ'ամուսնանային): Կար նաև ուրիշ նշանաւոր ցեղ

մը՝ Աղբիանոսի տունը՝ որ Լուսաւորչի ցեղին մրցորդն էր: Լուսաւորչի ցեղէն կաթողիկոսները յունասէրներու կողմը բռնեցին միշտ, իսկ պարսկասէրները կ'ուզէին որ Աղբանկոսի տունը բազմի կաթողիկոսական աթոռին վրայ:

Լուսաւորչի ցեղին կաթողիկոսութիւնը վերջանալէն յետոյ կաթողիկոսները սկսան բնուրովիլ, առաջ յաջորդութիւնը ժառանգական էր:

ՀՅ.ՐՅՑՈՒՄՆԵՐ.— Ի՞նչ զիտէք հայ բազաւորներու մասին: Ի՞նչ զիտէք հայ նախարարներու մասին: Ի՞նչ պատօններ կային: Քանի՞ բգեշխուրիւններ կային: Նախարար մը ինչե՛ր կ'ունենար եւ ի՞նչ իրաւունքներ ուներ:

Ի՞նչ զիտէք բաղակացիներու եւ զիւղացիներու մասին: Ի՞նչ սովորութիւններ կային իին Հայոց մէջ:

Ի՞նչ զիտէք հայ եկեղեցին եւ Լուսաւորչի ցեղէն կարողիկոսներու մասին:

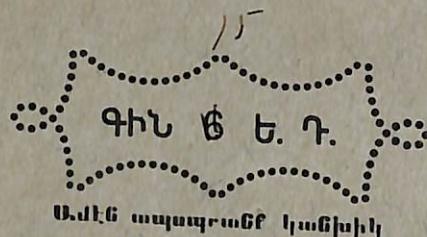

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

ԴԱՍ	Մ Ա Ս Ա Ն Ա .	Էջ
Ա. Հայաստան Հայերէ առաջ — Նախր - Աւրարտու	5	
Բ. Նախր - Աւրարտացոց բաղադ. պատմութիւնը .	8	
 Մ Ա Ս Ա Ն Բ .		
Գ. Հայոց ծագումը	11	
Դ. Հայաստան, Հայոց զբաղումը	13	
Ե. Հին Հայոց կրօնիք	15	
Զ. Հայաստան Մարտաց, Պարսից եւ Սելեսկեան իշխանութեան տակ	17	
 Մ Ա Ս Ա Ն Գ .		
Է. Արտաշէսկեան Հարսութիւն — Արտաշէս Ա. . .	19	
Ը. Տիգրան Գ. Մեծը	22	
Թ. Մեծն Տիգրանի պատերազմները	25	
Ժ. Տիգրանի կայսրութեան բայլակումը	28	
ԺԱ. Արտաւազդ Բ.	33	
ԺԲ. Արտաւազդ եւ Անտոնիոս	36	
ԺԳ. Արտաշէսկեան Հարսութիւն կործանումը եւ օսար բազաւորներ	38	
 Մ Ա Ս Ա Ն Դ .		
ԺԴ. Արշակունեաց բազաւորութիւնը — Տրդաս Ա. .	41	
ԺԵ. Հայաստան Տրդաս Ա. են յետոյ	46	
ԺԶ. Սասանեանները եւ Հայերը	49	
ԺԷ. Քրիստոնեութեան մուտքը Հայաստան - Տրդաս Գ. եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	52	
ԺԲ. Հայաստան Քրիստոնեութիւնը ընդունելեն յետոյ	55	
ԺԹ. Տրդաս Գ. ի յաջորդները	58	
ԻԱ. Արշակի եւ Փառանձմի մահը	61	
ԻԲ. Պապ	65	
ԻԳ. Արշակ եւ Վաղարշակ — Հայաստանի առա- ջին բաժանումը	67	
ԻԴ. Հայաստանի երկու բազաւորութիւնները . .	69	
ԻԵ. Հայաստանի երկու բազաւորութիւնները . .	72	
ԻԵ. Գրիգոր զիւտը	74	
ԻԶ. Արշակունեաց բազաւորութեան անկումը . .	78	
ԻԷ. Հայոց Եերփին կեանքը	81	

Դ Ա Յ Ո Ւ Հ Ա Ր Ա Ր Ա Ր Ա

1.— Հայոց Պատմութիւն, Տառեական	Գիր 6 Ե. Գ.
2.— Հայոց Պատմութիւն, Շարք Ա., Գիրք Ա.	
Հին Քարեր	, 6 ,
3.— Հայոց Պատմութիւն, Շարք Ա., Գիրք Բ.	
Միջին և Նոր Քարեր	, 10 ,
4.— Հայոց Պատմութիւն,	
Միջին Քարեր (բնդարձակ)	, 12 ,
5.— Հայոց Պատմութիւն, Նոր Քարեր և Ժամանակակից Եղան (բնդարձակ)	, 15 ,

Դիմել հետեւեալ հասցեին

L. ADJÉMIAN

B. P. 1060

LE CAIRE (Egypte)

Printed in Egypt,
by HAGOP PAPAZIAN Press
Ibrahim Pacha, Haret Faïed, 6
CAIRO (Egypt)

